

સંખીને પત્રો.

કર્તા,
મણિલાલ નથુભાઈ દેસી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૭૨૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રાજાના ૫૨૦

વિષય સૃષ્ટિ : ૪ : ૬

સૌ. ગ્રાંધીભાઈ રામભ ઇશભ સંસ્ક્રમાળા નં. ૧.

સાખીને પત્રો.

લેખક,

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી, બી. એ.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૨૦૦૦.

સન ૧૯૨૪.

સંવત ૧૯૮૦.

કીમત ચાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૧૭૨૬

અમદાવાદ—ધી “ ડાયમંડ ન્યુબિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

બાઈ મોંઘીબાઈ રામજી ઇમજી ગ્રન્થમાળા ફંડનો

ઉપોદ્ધાત.

મુંબઈના સ્વર્ગવાસી શેઠ મુળજી ખટ્ટાઉનાં વિધવા બાઈ મીલે-
બાઈએ તેમની સ્વર્ગવાસી બાઈ મોંઘીબાઈના સ્મારક માટે સન ૧૯૦૧
ની સાલમાં મુંબઈ પોર્ટટ્રસ્ટનાં બાન્ડ રૂ. ૨૦૦૦) એ હસ્તરનાં
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તક સોંપ્યાં છે. તેના વ્યાજમાંથી
ઈનામ આપીને સ્ત્રી કેળવણી તથા હિંદુસંસાર સુધારાના વિષયો
ઉપર પુસ્તકો લખવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે “ બાઈ મોંઘીબાઈ રામજી
ઈમજી ગ્રન્થમાળા ફંડ ”ના નામથી વ્યાજસુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો
રચાવી સોસાયટીએ પોતાના ખર્ચે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.—

૧ ગર્ભપોષણ અને સુવાવડ	૦-૬-૦
૨ સ્ત્રી પોકાર	૦-૪-૦
૩ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ	૦-૪-૦
૪ મોટી ઉંમરની હિંદુ સ્ત્રીઓની કેળવણી	૦-૮-૦
૫ સખીને પત્રો	૦-૫-૦

અમદાવાદ.

ગુ. વ. સોસાયટી.

તા. ૧૦-૫-૧૯૨૪.

આસિ. સેક્રેટરી.

બે બોલ.

“ સખીને પત્રો ” એ પુસ્તક જનસમાજ આગળ રજૂ કરતાં તે સંબંધી પ્રસ્તાવનારૂપે બે બોલ લખવાની આ તક હાથ ધરું છું. અત્યારે જગત્ એવી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે કે જ્યારે અનેક વ્યક્તિગત તેમજ સમષ્ટિગત પ્રશ્નો આપણી આગળ ખડા થાય છે, અને તેનું નિરાકરણ કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી જુદે જુદે સ્થળે ધર્મ, સમાજ અને કેળવણી એ વિષયો ઉપર ભાષણો આપવા નિમિત્તે કરવાનું થવાથી કેટલાક વ્યક્તિગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપવાની મને ફરજ પડી હતી. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રી જગતમાં ઉદભવતા કેટલાક પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં પણ સમષ્ટિ પ્રતિ વ્યક્તિના પ્રશ્નો ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

વળી પુરૂષોના તેમજ સ્ત્રીઓનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ એકબીજા પ્રત્યેનાં આપત્તમાં ઘણીવાર ભિન્ન હોય છે. પુરૂષો મોટે ભાગે મનતત્ત્વને પ્રધાન ગણી તે પ્રશ્નો વિચારે છે અને સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે હૃદયતત્ત્વને મુખ્ય માની તે પ્રશ્નોને તપાસે છે. પુરૂષો ધણી વખતથી ભોગવેલા હક્કો જતા ડરવાના પાડે છે. સ્ત્રીઓ કેળવણી લઈ, સંસ્કારવતી થઈ પોતાના ધર્મો યજ્ઞવવા સાથે પોતાના હક્કો માગવા તૈયાર થતી જાય છે. જનસમાજમાં તેમજ ગૃહમાં પોતાનું સ્થાન યોગ્ય પ્રમાણમાં મળે, તેવી તેઓની પ્રત્યક્ષ આંતર ઇચ્છા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં પુરૂષોને અન્યાય ન થાય, અને સ્ત્રીઓને યોગ્ય ન્યાય મળે એ હેતુ ધ્યાનમાં લઈ એક સ્ત્રી પોતાની સખીને પોતાના હૃદયના ખરાભાવ વિનાસક્રોચ જણાવે, તેવી રીતે તે જણાવવા આ પત્રોમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ કાર્યમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે, તે વિચારા નિર્ણય આપવાનું કામ વાચકવર્ગનું—અને તેમાં ખાસ કરી સ્ત્રીઓનું છે.

જો જનસમાજ તરફથી આ પુસ્તકને ખાસ આદર મળશે તો થોડા સમયમાં તેનો બીજો ભાગ તૈયાર કરવાની ભાવના થતી છે.

સ્તનપોળ, અમદાવાદ.

તા. ૨૮-૪-૨૪.

}

મણિલાલ નથુભાઈ દાશી.

અનુક્રમણિકા.

પત્ર સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પત્ર ૧લો	શુભ માર્ગમાં પ્રયાણ	૧
પત્ર ૨જો	દુઃખીને દિલાસો	૬
પત્ર ૩જો	સેવા ભાવના	૧૦
પત્ર ૪થો	કુટુંબ ક્લેશ	૧૭
પત્ર ૫મો	સ્નેહનો સાચો માર્ગ	૨૨
પત્ર ૬ઠ્ઠો	હૃદયનું ઉદ્ધાટન	૨૭
પત્ર ૭મો	પતિપ્રેમનો અભાવ	૩૧
પત્ર ૮મો	આશા અને નિરાશા	૩૫
પત્ર ૯મો	હૃદયની કથની	૩૯
પત્ર ૧૦મો	મનુષ્યજીવનના કેટલાક પ્રશ્નો... ..	૪૩
પત્ર ૧૧મો	પોતાને બળ	૪૯
પત્ર ૧૨મો	પવિત્રતાને પંથે	૫૪
પત્ર ૧૩મો	સાચી સલાહ	૫૭
પત્ર ૧૪મો	ચિંતાનો ચૂરો	૬૨
પત્ર ૧૫મો	સ્ત્રી ઉપયોગી ફરતું પુસ્તકાલય	૬૭
પત્ર ૧૬મો	એક અબલાના હૃદયના ઉદ્ગારો	૭૨
પત્ર ૧૭મો	આદર્શ લક્ષ	૭૬
પત્ર ૧૮મો	રોવા કુટવાના ચાલ વિષે એક સંવાદ... ..	૮૬
પત્ર ૧૯મો	એક વિધવા બહેનને	૯૦
પત્ર ૨૦મો	સ્ત્રીઓનું સદ્ગતન... ..	૯૪

સખીને પત્રો.

પત્ર ૧ લો.

શુભ માર્ગમાં પ્રયાણ.

પ્રિય સખી પુષ્પાવતી !

તારો પત્ર મળ્યો; તારા હૃદયની દુઃખભરી સ્થિતિ વાંચી મને અત્યંત લાગી આવે છે, પણ જે શોક તું કરે છે, તે કરવાને તું ધારે છે તેવું કારણ નથી. તને તારી થયેલી ભૂલો વાસ્તે દુઃખ થાય છે, તે વાસ્તવિક છે. તેં શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, અને તારૂં વર્તન કહી આપે છે કે તું તારા નિશ્ચય પ્રમાણે હાલમાં વર્તે છે. તે છતાં થયેલા પાપનું સ્મરણ તને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બાળે છે. તને એમ લાગે છે કે એક વખતનો પાપી હમેશનો પાપી છે, પણ જ્ઞાતી સખી! આ તારી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. પ્રભુના રાજ્યમાં એવો અન્યાય હોઈ શકે નહિ. મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે; અને એકવાર ભૂલ કરનાર જો સદાને માટે ભૂલ કરનારો જ રહેતો હોય તો કોઈ પણ મનુષ્ય કદાપિ પાપથી મુક્ત થઈ શકે જ નહિ. વાલ્મિકી જોવો મોટો ભુટારો તેજ ભવમાં મહાન્ કવિ અને સંત થયો તે કેવી રીતે બન્યું? વિષયાસક્ત તુલસીદાસ ભક્તકવિ કેવી રીતે થયો? ચાર હત્યાઓ કરનારો દૃઢ પ્રહારી કેવી રીતે પોતાનું જીવન સુધારી શક્યો? મેરી ઓફ મેગેલન નામની વેશ્યા ક્રાઈસ્ટના બોધથી કેવી રીતે સુમાર્ગમાં આવી? અમ્મ્યા-

પાલી નામની વિશ્વવધૂ શ્રીયુદ્ધના ઉપદેશથી તે ધર્મની ઉપાસિકા બની સત્યમાં કેવી રીતે વિચરવા લાગી ? રોહણીઓ ચોર શ્રી મહાવીર સ્વામીના અનિચ્છાએ સાંભળેલાં વચનોથી લાભ મેળવી દીક્ષા અંગીકાર કરી કેવી રીતે સ્વર્ગે ગયો ? આ અને આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણને પુરવાર કરી આપે છે કે સર્વને વાસ્તે ઉદ્ધારનો માર્ગ છે. પશ્ચાત્તાપ એ દિવ્ય ઝરણું છે, જેમાં સ્નાન કરી પાપી મનુષ્ય પણ શુદ્ધ બને છે, આ સંબંધમાં કવિ કલાપિએ યથાથ કહ્યું છે કે:—

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે,
પાપી તેમાં ડુબકી દઇને પુણ્યશાળી બને છે;
આહા ! કેતું સ્મરણ મધુર પાપનું એ ધરે છે,
મારી પામ્યું કુદરત કને એમ માની ગણે છે.
રાજ્યોથી કે જીલમવતી કે દંડથી ના બને જે,
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે;
હું પસ્તાવો, પ્રભુ ! પ્રણયીએ માશી આપી મને છે,
હું પસ્તાવો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માશી મળી છે.

જૈનોનું એક સૂત્ર જણાવે છે કે:—

કયપાવો વિ મણુસ્સો, આલોહય નિદિય ગુરુસગાસે ।

હોહ અહરેગ લહુઓ ઓહરિઅ મરુવ્વ મારવહો ॥

જેમ ભાર ઉચકનાર મનુષ્ય ભાર ઉતારીને હલકો થાય છે, તેમ પાપ કરનાર મનુષ્ય પણ ગુરુ સમીપ પાપનું નિવેદન તથા પાપની નિંદા કરી પાપથી અત્યંત હલકો થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં જણાવે છે કે:—

अपि चेत्सुदुराचारो यो मां भजते मामनन्यभाक्

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

પાપીમાં પાપી પુરૂષ પણ જો મને (પ્રભુને) અનન્ય ભાવથી ભજે તો તેને સાધુ પુરૂષ માનવો, કારણ કે તેણે શુભ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

પ્રિય સખી ! તારા આત્માપર પાપથી લાગેલો મળ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થયો છે. હવે એ વાતનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરી શા સાફ નાહક દુઃખી થાય છે ? થયું ન થયું થવાનું નથી; તું ઝુરી ઝુરીને મરો જઈશ તોપણ થયેલી ભૂલ ન થઈ એમ તો કદી બનશે જ નહિ.

દુઃખમાં ગરકાવ થયેલી વ્હાલી સખી ! આ સ્થળે તને એક બીજી વાતનું પણ સ્મરણ કરાવું છું કે દોષો પ્રકૃતિના છે, નેટલા માટે તે ક્ષણિક નાશવંત છે; અને સદ્ગુણો તે આત્માને લગતા હોય સ્થાયી-શાશ્વત છે. ફરીથી તે પાપ ન કરવું તેજ મોટો પશ્ચાત્તાપ છે. તેં હવેથી અશુભ માર્ગે સ્વપ્નમાં પણ નાહ જવા તારા ખરા જીગરથી પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને તે પ્રમાણે તું વર્તી રહી છે. તો પછી દુઃખ શામાટે ધરે છે ! જે પુરૂષ યા સ્ત્રીનું મુખ સન્માર્ગ તરફ વળ્યું છે, તે ભવિષ્યનો સંત છે યા સતી છે, એમ નથી, પણ અભારેજ તે સંત અને સતી છે, એમ મહાત્માઓ પોકારી પોકારીને કહે છે. જૈનધર્મ જણાવે છે કે **ક્રિયમાણે કૃત્તે**-કરવા માંડ્યું ત્યારથી થયું એમ માનજો. આ દૃષ્ટિથી પ્રિય બહેન ! તું તારા ઉદ્ધારનાં બીજ રોપી રહી છું. ભૂતકાળ પર પડેલો નાખી દે, થોડા સમયને સાફ તેનું વિસ્મરણ કર. જે સન્માર્ગ તેં અંગીકાર કર્યો છે, તે માર્ગપર નીડરતાથી, નિર્ભયતાથી અને ખોટી લગ્નનો ત્યાગ કરી ચાલ્યાં કર; કારણકે

નહિ કલ્યાણકૃત્ત્વ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ।

કલ્યાણ (શુભ કર્મ) કરનાર કદાપિ દુર્ગતિ પામતો નથી. તારી ભૂલોથી તું એક અમૃત્ય પાઠ શીખી છું, તે વાસ્તે પ્રભુનો આભાર માનજો. તું તારા જેવી ભૂલમાં પડેલી બહેનો તરફ હવે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નહિ જોતાં તેમના તરફ દીલસોજી રાખી શકીશ, અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવામાં તારું જ્ઞાન અને અનુભવ તને સહાયભૂત થશે.

પ્રિય સખી ! તારા લાગણીભર્યા પત્રથી પ્રથમતો મને પણ દુઃખ થયું; પણ પાછળથી વિચાર કરતાં લાગ્યું કે તારા કડવા અનુભવો પણ

આ વિશ્વ યોજનામાં સકારણ હતા, અને ખરેખર તે તારા કલ્યાણ માટે હતા. જે દુઃખને પાત્ર આપણે ન હોઈએ, તેવું દુઃખ આપણે શિર કદાપિ આવી શકે નહિ. તારી હાલની સ્થિતિ માટે મને દુઃખ થતું નથી એમ નથી, પણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તું હવે ભૂતકાળના ભૂતોને જગાડતી ના. અંધારામાં ઉત્પન્ન થયેલાં તે ભૂતોને અંધકારમાં જ પડી રહેવા દે, “ પાછળ જોતો ના, નહિ તો માર્યો જઈશિ. ” એ મહાન પુરુષનું વાક્ય તારે તો ખાસ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે હવે તે પ્રકાશનો માર્ગ અહણ કર્યો છે, તો તે પ્રકાશમાં જ રમ, તેમાં જ આનંદ માન, તારું જીવન પ્રકાશમય બનાવ, એટલે અંધકાર સ્વયમેવ ચાલ્યો જશે.

જ્ઞેન ! તને હજી પ્રભુની કૃપાની ખબર નથી. તે અત્યંત દયાળુ પ્રભુનો કાંઈક આશીર્વાદ મેળવવા હું કેટલેક અંશે ભાગ્યશાળી થઈ છું. અને તેથી તને જણાવવાની હિમ્મત ધરું છું કે જેમ તું પવિત્રતાના માર્ગમાં વિશેષ આગળ વધીશ, તેમ એવો પણ સમય આવશે કે જ્યારે તારા પાપ માત્રનું સ્મરણ પણ ચાલ્યું જશે. જ્યારે તું પૂર્ણ પ્રકાશમાં રહી શકીશ, ત્યારે અંધકાર તારી પાસે આવવાની હિમ્મત કરી શકશે નહિ. બહાલી સખી ! આ કેવળ ખાલી દિલાસો આપવાને હું લખું છું, એમ માનતી ના. હું હૃદયથી માનું છું તેજ લખું છું. હું મારો જાતિ અનુભવ તને જણાવું છું. દરેક હૃદયમાં નિર્મળ પ્રકાશવાળો આત્મા ખીરા-જમાન છે, અને તેથી અમુક વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર નહિ જ થાય એમ કોણ કહી શકે ? જો કોઈ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં રહેલા આત્માને બોલાવતાં આવડે તો કોઈ પણ હૃદયમાંથી તે આત્મા બોલી શકે. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે:—

અમંત્રો અક્ષરો નાસ્તિ નાસ્તિ મૂલમનૌષધમ્ ।

અયોગ્યઃ પુરુષો નાસ્તિ યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥

એવો એક પણ અક્ષર નથી કે જે મંત્ર ન બની શકે; એવું એક પણ મૂળીઈ નથી કે જે ઔષધ ન બની શકે; એવો એક પણ

પુરુષ નથી કે જે અયોગ્ય હોય; પણ આ બધાને યોજનાર, તેમને સન્માર્ગમાં પ્રેરનાર મળવો કહાય છે. /

બહાલી સખી ! આ મારા હૃદયમાંથી નીકળેલા વિચારો પર ચિંતન કરજો. આમાં કંઈ પણ શંકા પડે, તો તેનો જવાબ આપવા આ તારી બહેન તૈયાર જ છે; પણ એટલું તો ભાર મૂકીને તને કહેવાની રજા લઉં છું કે ભૂતકાળની ભૂલોને વારતે નિરર્થક શોક કરવો છોડી દે. દયાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરજો; તે તને સન્મતિ આપશે, અને તેની કૃપાકારા તારો ભૂતકાળ પણ ભૂલાઈ જશે.

લી. તારું શુભ ઇચ્છનારી,
તારી સદાની સખી,
“યશોદા.”

પત્ર ૨ જો.

દુઃખીને દિલાસો.

પ્રિય સખી લીલાવતી,

તારો પત્ર વાંચતાં તારી તેમજ તારા જેવી અનેક વિધવાઓની દુઃખમય સ્થિતિ મારી આંખ આગળ ખડી થાય છે. તારી વૈધવ્ય દશામાં તારો પુત્ર મોટો થશે, સૌ સારાં વાનાં થશે, એવી આશાએ તુ તારા દિવસો પસાર કરતી હતી, તે તારી આશા પણ નિષ્ફળ થઈ, અને હવે તારૂં જીવન કેવળ નીરસ થઈ ગયું છે, એમ તને જણાય છે. હવે જીવન જીવવા યોગ્ય નથી, અને આ કરતાં તો આપઘાત કર્યો હોય તો સાફ એવા વિચારો તારા મનમાં પેદા થઈ તારા દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. તારો પત્ર વાંચતાં કંઈક હૃદયના મનુષ્યોની આંખમાંથી પણ આંસુ ચાલવા લાગે, એવી તારી સ્થિતિ છે. પણ બ્દાલી બહેન ! જરા પણ ગભરાઈશ નહિ; અને મુઝાઈને આપઘાત જેવું સાહસ કામ કરવા દોરાતી ના. હું અત્યારે જે સલાહ તને આપું છું તે પર વિચાર કરશે તો તને કાંઈક શાંતિ મળશે. તારૂં દુઃખ સર્વથા દૂર થશે, એવું કહેવાની તો મારી હિમ્મત નથી, પણ તારૂં દુઃખ સહ્ય થશે, અને તે દુઃખમય સ્થિતિનો તું એવી રીતે સદુપયોગ કરીશ કે ભવિષ્યના જીવનમાં આવા દુઃખના પ્રસંગો તારે શિર આવી પડશે નહિ.

બહેન ! તારો જીવન સાથી ચાલ્યો ગયો. જેના જીવન સાથે તે તારૂં જીવન વળી નાંખ્યું હતું, અને જેની આંખોએ તું દુનિયાને જોતી હતી, તે તારા પ્રિય પતિના મરણનો ધ્વા તું હજી ભૂલી ગઈ નથી. તેમના મરણ સમયે તારો પુત્ર માત્ર દોઢ વર્ષનો હતો. તે મોટો થઈ પાંચ વર્ષનો થયો. તારા હૃદયની ઉજડ જેવી થયેલી ભૂમિપર નવું પુષ્પ ઉગવા લાગ્યું, તારી આશાઓ બધાઈ, અને આશાને અંકુરો આવવા

લાગ્યા, પણ વિષમ કાળે એકજ ઝપાટે તે પુષ્પને અને તેની સાથે તારી સર્વ આશાઓને હવામાં ઉડાડી દીધી. તું હતી ન હતી ચર્ચરહી. આ તારી દુઃખમય સ્થિતિથી મને નથી લાગતું એમ નથી. જ્હેન ! તે હું જોઈ શકું છું, અને તારી સાથે મારી ખરા હૃદયની દીલસોજ છે. જો તારામાં ખીજના હૃદયના ભાવ જોવાની શક્તિ હોય તો તું મારા હૃદયમાં તારા દુઃખનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકીશ. જ્હેન ! મને જે કાંઈ સદ્ગુણ મારા માતા પિતા પાસેથી મળેલું છે, તથા મારા પ્રિય પતિએ જે બોધ મને અવકાશના સમયે આપ્યો છે, તે ધડે હું તે દુઃખનો કેવી રીતે સદુપયોગ કરવો એ કાંઈ જોઈ શકું છું, અને મારા તે વિચારો હું તારી આગળ રજુ કરું છું.

બહાલી સખી ! જો તારી સાથે ખેસી રડવાથી તારું દુઃખ ઓછું થતું હોય તો આ તારી જ્હેન રડવાને તૈયાર છે. પણ તેથી તો તારા દુઃખમાં વિશેષ ઉમેરો થશે, તને તારા પર પડેલા ધાતું સ્મરણ થશે, અને તારા ધા તાજા થશે. માટે જે બોધ હું આપું છું તે ઉપરથી મારું હૃદય નિષ્કુર છે-લાગણી વગરનું છે, એમ માનવાની બૂલ કરતી ના.

પ્રિય સખી ! આપણે માથે જે કાંઈ દુઃખ આવે છે, તે બે કારણથી આવે છે. આપણે તે દુઃખને વાસ્તે લાયક છીએ, માટે તે આવે છે, અને તે સાથે તે દુઃખ આપણને અમુક પાઠ શીખવવાને આવે છે કે જે પાઠ આપણે ખીજ કોઈ રીતે શીખી શકીએ નહિ. તારું વૈધવ્ય એ તારા પૂર્વકૃત કર્મને આભારી છે. તે તારા પતિની માંદગી વખતે ઘણી સારી સેવા કરી, રાતદિન ઉજાગરા વેડીને તેમની બરદાસ કરી, દવા પાછળ પૈસા ખર્ચવામાં તે પાછું વાળીને જોયું નથી, છતાં તેમનું મરણ થયું. હવે આ સ્થિતિને વાસ્તે તું લાયક હતી, એમ કહેતાં કલમ ચાલતી નથી, પણ કર્મના નિયમ પ્રમાણે તેમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી. તારા બહાલા-લાડીલા-રમકડા તુલ્ય-આંધળાની આંખ સમાન પુત્ર ચિતુના મરણનું કારણ પણ તારો પૂર્વ ભવનો કોઈ દોષ હોવો જોઈએ કે જેથી પુત્ર વિયોગનું દુઃખ સહન કરવાનો તને પ્રસંગ

પ્રાપ્ત થયો. પણ આ બધું ભૂતકાળના કર્મોનું પરિણામ છે. તેના ઉપર હવે તારો અધિકાર નથી, અને હવે તે બાબત બબડવાનો કે શોક કરવાનો સમય નથી. બબડવાથી, શોક કરવાથી કે પારકા દોષ શોધવાથી તારી હાલની સ્થિતિ સુધરશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તારું ભવિષ્ય બગડશે. માટે હવે તારા ભવિષ્યનો વિચાર કર. ભૂતકાળમાં રમવાનું છોડી દે, અને વર્તમાનકાળનો એવો સારો ઉપયોગ કર કે તારું ભવિષ્ય તારી ઈચ્છા પ્રમાણે બની શકે.

ખુદેન ! કુદરતના નિયમ પ્રમાણે દુઃખ એવા રૂપમાં આવે છે કે જે આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણા વિકાસ ધણી ત્વરથી થાય. વૈધવ્યમાં પણ કુદરતનો અમુક હેતુ રહેલો હોય છે. તારા પુત્રનું મરણ થયું એમાં પણ હેતુ રહેલો છે. તારો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ છે. તું અનેક નમાયાં બાળકોની માતા થવાને સરન્નયેલી છે. તારો પ્રેમ તારા એકના એક પુત્રમાં ગોઠાઈ રહ્યો હતો. હવે તું સ્વતંત્ર છું. હવે જે હેતુથી તારો જન્મ થયો હતો. તે પાર પાડવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.

ખુદેન ! તું ભણેલી છું, તું સમજી છે. હવે તારે પણ નરસિંહ-મહેતાની સાથે ગાવા લાગવું કે—

“ભલું થયું ભાંગી જંગળ, સુખે ભજ્યું શ્રીગોપાળ.”

હવે પ્રભુને ભજવાનો સમય આવ્યો છે. પણ તે પ્રભુને ભજવાનો ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે સર્વ મનુષ્યમાં રહેલા પ્રભુને પ્રથમ ભજવો. આ કાર્યક્ષેત્ર અતિ વિશાળ છે; પણ ખુદેન ! તારે તારા પોતાને વાસ્તે કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરવું જોઈએ. મારી સમજ પ્રમાણે તારે તો જે વિધવા ખુદેનો નિરાધાર, અભણ, અજ્ઞાન હોય તેમના ઉદ્ધારના માર્ગ શોધી કાઢવા જોઈએ. તેમના ભણી તારો દીલસોજનો હાથ લંબાવવો જોઈએ. અને તે ઉપરાંત જે બાળક માઆપ વિનાનું હોય, તેમનું ભલું કરવાનો રસ્તો હાથ ધરવો જોઈએ. તે જ જીવનસાથી

ગુમાવ્યો છે, પણ હવે આ સેવામાર્ગને તારો જીવનસાથી બનાવ; અને તે સેવા દ્વારા ભવિષ્યમાં તું અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરીશ. પ્રિય બહેન ! આ કામની શરૂઆત તારા કુટુંબથી કરજે. તારી નણંદ તથા તારી ભત્રીજી જે વિધવાઓ બનેલી છે, અને જે પોતાના દિવસો દુઃખમાં ગાળે છે, તેમની સાથે તું હેતથી બોલવા લાગ. તેમના ભણી ખરા હૃદયથી દિલસોજી રાખ. તારો નવરાશનો સમય તેમના આગળ સારાં બોધદાયક પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળજે. આથી તેમના કંટાળાભર્યા જીવનમાં કાંઈક રસ આવશે; અને તેમના આનંદથી તને પણ કાંઈક આનંદ અનુભવાશે.

બહેન ! તું એકની નહિ પણ અનેક નિરાધાર અને અનાથ પુત્રો તથા પુત્રીઓની માતા થજે. તેઓ તને ખરી માતા કરતાં પણ વધારે પ્રેમથી સ્હાશે. દીલસોજીમાં-સામા પ્રત્યેની ખરી લાગણીમાં કેટલું બધું બળ અને આકર્ષણ રહેલું છે, તે તો બ્યારે તારા અનુભવમાં આવશે, ત્યારે જ તું સમજી શકીશ. બહેન ! આ માર્ગે ચાલતાં કાંઈ પણ અડચણ પડે તો આ તારી બહેનને પૂછજે. આ પત્ર પૂરો કરતાં પહેલાં સહૃદય કવિ કલાપિએ આ સંબંધમાં લખેલી કેટલીક લીટીઓનું રમરણ થઈ આવે છે, તે હું અહીં લખી મોકલું છું. તે પર વિચાર કરજે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમળતા બહેન ! સૌભાગ્યથી ~ !

છે ભક્તિમાં વધુ વિમળતા બહેન ! શૃંગારથી કેં !

બહેની તારા મૃદુ હૃદયને ઓપ વૈધવ્ય આપી;

ઉંચે ઉંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઉપાડી.

તારી સમસુખદુઃખી.

બહાલી સખી,

શાન્તા.

પત્ર ૩ જો.

સેવા-ભાવના.

સેવા રસિક જાહેન મેના !

તારા પત્ર ઉપરથી જાણાય છે કે તને સંવામાર્ગ પ્રત્યે અત્યંત રુચિ છે. તું સેવા કરવા ઇચ્છે છે. પણ હજી મેંવા માર્ગનું રહસ્ય તને ખબર નથી, તો તે સંબંધી એક મોટી જાહેન નરીકે મારો શો અનુભવ છે, તે તું જાણવા માગે છે. આ તારી જાણાસા ખરેખર પ્રશંસા પાત્ર છે. તારા આ બાબતના બીનઅનુભવને લીધે તું કદાચ ભૂલો કરી બેસે.

સેવાધર્મ: પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્ય: ।

સેવા ધર્મ એ પરમ ગહન વિષય છે, અને યોગીઓ પણ તેનો પાર પામી શકતા નથી, છતાં તે સંબંધમાં મારા અનુભવથી મેળવેલું જ્ઞાન તને આ પત્રદ્વારા જાણાવવાની તક હાથ ધરું છું.

અત્યારે જગતમાં સેવાની ભાવના ચારે બાજુએ વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાતી જાય છે. જ્યાં ત્યાં સેવક મંડળો, સેવિકા સમાજ વગેરે સંસ્થાઓ હયાતીમાં આવતી જાય છે. વર્તમાનકાળમાં યુવકો તથા યુવતીઓમાં આ ભાવના પ્રબળરૂપે પ્રકટ થતી જોવામાં આવે છે, અને જાહેન ! તને પણ એ વાતાવરણની અસર થઈ છે, અને તેથી તારામાં ગુપ્ત રહેલાં સેવાનાં બીજ અંકુરિત થવા લાગ્યાં છે, અને તેથી જ તું મને પત્ર લખવાને પ્રેરાઈ લાગે છે.

પ્રિય સખી ! પ્રથમ તો તારે જાણવું નેઈએ કે સેવા કરવાનો હેતુ શો ? તેનાં ધણાં કારણો આપી શકાય, પણ તેમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણે બધાં એક પ્રભુનાં બાળકો છીએ, માટે સર્વ બધુએ તથા જાહેનો છીએ. સર્વ પ્રેમની નહિ તૂટે તેવી ગાંઠથી જોડાયા છીએ,

અને તેથી આપણા બીજા બંધુઓ તથા બહેનોની સેવા કરવી એ આપણો ધર્મ-કર્તવ્ય છે. વળી આપણે એક શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગ સમાન છીએ; અને એક અંગને ઈજા થતાં બીજાં બધાં અંગોને નુકસાન થવા લાગે છે; તેમ જગતના કોઈ પણ જીવને હેરાન કરતાં ખરી રીતે આપણે પોતાને નુકસાન કરીએ છીએ, અને બીજાનું ભલું કરવામાં આપણું પોતાનું જ ભલું થાય છે. પરમાર્થ એજ ખરો સ્વાર્થ છે. જગત આ પાઠ શીખ્યું નથી, ઘણા કડવા અનુભવો મળ્યા છતાં તે પાઠ શીખ્યું નથી, અને તેથી જ આપણે જગતમાં જ્યાં ત્યાં દુઃખ જોઈએ છીએ. એક હાથમાં વાગેલો કાંટો કાઢતાં બીજો હાથ બક્ષીસ માગતો નથી. કારણ કે તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે, તેમ આપણા બંધુઓ તથા બહેનોની સેવા કરવી એ આપણો પરમ ધર્મ છે.

બહાલી બહેન ! આ સ્થળે મારે જણાવવું જોઈએ કે આપણે સ્ત્રીઓ તો સદા સેવિકાઓજ છીએ. આપણે પુત્રી તરીકે, પત્ની તરીકે, માતા તરીકે, બહેન તરીકે સેવા બજાવ્યાં જ કરીએ છીએ. આપણે જન્મથી તે મરણપર્યંત એક યા બીજા રૂપે સેવા કરીએ છીએ. આપણને કોઈ સેવા કરવાનો ઓધ આપે તે તો આપણું અપમાન કર્યા બરાબર છે. પણ સેવાનું ક્ષેત્ર હવે કેવળ ઘર રહ્યું નથી; હવે સેવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે, માટે તેને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ હું ધારૂં છું કે તને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રિય બહેન ! સેવા કરવાને બે બાબતોની જરૂર છે. એક તો સેવા કરવાની ઈચ્છા અને બીજી બાબત સેવા કરવાની શક્તિ છે. સેવા કરવાની ઈચ્છા અને સેવા કરવાની શક્તિ આ બંનેના યોગ્ય સંમિશ્રણ વિના કદાપિ ખરી સેવા સંભવી શકે નહિ. જો તારામાં સેવા કરવાની ખરા જીગરની ભાવના હશે તો બીજી બધી બાબતો જરૂર તને આવી મળશે. તારામાં સેવા કરવાની ભાવના છે, તે તો હું કેટલા સમયથી જોતી આવી છું, પણ હવે તે બાબતની શક્તિ ખીલવવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રથમ તો લોકોને આત્મારે શેની જરૂર છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, તે સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, અને પછી લોકોની જરૂરી-આતો શી રીતે પુરી પડે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જે સેવક કે સેવિકા મનુષ્ય સ્વભાવને ઝોળખી શકે નહિ, તે કદાપિ બરાબર સેવા કરી શકે નહિ. માટે મનુષ્ય-સ્વભાવના જ્ઞાનની પ્રથમ જરૂર છે. આ ઉપરાંત સેવા કરવા ઇચ્છનારમાં નીચેના ગુણોની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો સ્થૂળ શરીરને એવી રીતે કસવું જોઈએ કે તે બરાબર કામ આપી શકે. ખુદેન ! તને ગરીબોને-દુઃખી મનુષ્યોને જોઈ લાગણી થાય છે, પણ તેમને વાસ્તે શ્રમ લેવો પડે, તો ઘણા થોડા સમયમાં તારું શરીર થાકી જાય તેવું છે. કેવળ ભાવનાથી જ સેવા થતી નથી. ભાવના ઉત્તમ ચીજ છે. પણ તે સાથે સુદૃઢ શરીરની પણ ઝોઘી અગત્ય નથી.

સેવિકાના હૃદયમાં જે મનુષ્યોની-પુરુષો કે સ્ત્રીઓની-તે સેવા કરવા માગતી હોય, તેના પ્રત્યે પૂર્ણ દિલસોજી હોવી જોઈએ; કારણ કે જેના હૃદયમાં ખીજનાં દુઃખો વાસ્તે હૃદયની લાગણી નથી, તેનાથી સેવાનું કામ થઈ શકશે જ નહિ. ખુદેન ! મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તારું મૃદુ હૃદય પરદુઃખે ઘણીવાર દુઃખી થાય છે. તારામાં સહાનુભૂતિનો ગુણ ઘણા સારા રૂપમાં ખીલ્યો છે. પણ આ સ્થળે તને ચેતવણીના બે ખોલ કહું તો હું ધારું છું કે તું સારા અર્થમાં જ અહણુ કરીશ. સહાનુભૂતિને લીધે તું કેટલીકવાર ખેંચાઈ જાય છે, અને નહિ કરવા યોગ્ય કામ કરવા પણ દોરાય એવો તારો સ્વભાવ જોઈ મને કેટલીકવાર તારા વાસ્તે ચિંતા થાય છે. આ સંબંધમાં-મી. એરડેએ ‘સેવાના માર્ગ’ એ નામના પોતાના નાના પણ કિંમતી પુસ્તકમાં આપેલા બોધદાયક શબ્દો તારે ખાસ સ્મરણમાં રાખવા. તે લખે છે કે: “તમારા ખીજ પરના પ્રેમને લીધે તમારા મનનું કે તેના મનનું સમતોલપણું ન ખોવાય, તેની કાળજી રાખજો. તમારી સેવાથી તે નિર્થળ નહિ પણ સમ્પૂર્ણ બનવો જોઈએ.”

બહેન ! સેવિકા થવું હોય તો તારે પરમતસહિષ્ણુતા ખીલવવી પડશે. કારણ કે સેવા કરવામાં તું વિવિધ પ્રકૃતિના મનુષ્યોના સંબંધમાં આવીશ. હવે જે તારામાં ખીજના અભિપ્રાયો સહન કરવા જેટલી ઉદારતા ન હોય, તો જ્યાં ત્યાં કલેશ થવાનો સંભવ છે, અને તેવી સ્થિતિમાં સેવાનું કામ યથાર્થ રીતે થઈ શકે નહિ. તારો અમુક બાબતમાં ખીજ સાથે મતભેદ હો તો તે ભલે હો ! પણ જે બાબતમાં તું ખીજ-ઓની સાથે એકમત થઈ શકતી હોય, તે બાબતમાં તો ખીજઓ જોડે સહકાર રાખવો, એમાંજ ખરી સેવા ભાવના રહેલી છે.

બહેન ! તારો સ્વભાવ ઘણો લાગણીવાળો છે. તને તારી પ્રશંસા બહુ ગમે છે. આ તારી ભૂલ છે, એમ હું કહેવા માગતી નથી, કારણ કે એ ભૂલ તો મોટા મોટા કહેવાતા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓમાં પણ માલમ પડે છે. પણ અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે સેવિકા થવા ઇચ્છનારે લોકોની નિંદા અથવા હાંસી સહન કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. લોકો માન આપે અને પ્રશંસા કરે તે સમયે કામ કરવાનું ઘણું મન થાય છે, પણ જે સમયે આપણા અમુક વિચાર અથવા કાર્યપદ્ધતિને સાફ લોકો આપણી નિંદા કરતા હોય, તે સમયે પણ વીરતાથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યે જવું, એ જ સાચી સેવિકાનો પરમધર્મ છે. જગતના લોકો આપણા દરેક કામની પ્રશંસા જ કરશે એમ નથી, કેટલીકવાર આપણા સુનિશ્ચિત અભિપ્રાયો દર્શાવતાં જગતની સામે થવું પડે, તેવે પ્રસંગે જગતની અપકીર્તિ માથે લેવી, પણ પોતાના સિદ્ધાંતોનો ભોગ ન આપવો, એમાં ખરું આત્મબળ રહેલું છે. તેવે સમયે આપણા મિત્રો આપણને તણ જાય, પણ આપણે તો વીરતાથી કહેવું જોઈએ કે : “ મિત્ર બહાનો છે, પણ મિત્ર કરતાં સત્ય વધારે બહાનું છે. ”

બહેન ! ખરી સેવિકા થવા ઇચ્છનારની અંગત જરૂરીઆતો ઘણી થોડી જ હોવી જોઈએ. તેનું જીવન એવું સાદું હોવું જોઈએ કે ઘણા થોડા સાધનવડે તે ટકી શકે. જેની અંગત જરૂરીઆતો થોડી હોય,

તેજ પરમાર્થના કામમાં પોતાના સમય, શક્તિ અને સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે. બ્રહેન ! આટલું તો ખચિત સ્મરણમાં રાખજો કે કોઈ પણ પ્રકારનો ભોગ આપ્યા સિવાય સેવા બની શકે જ નહિ.

વળી પોતાને માન મળે યા ન મળે, પણ જે કામ ઉપાડ્યું હોય તે કામ સફળ થાય તે તરફ જ સાચી સેવિકાએ લક્ષ રાખવું. એટલે આપણે ઉપાડેલું કામ કરનાર વધારે પ્રભાવશાળી કે શક્તિશાળી વ્યક્તિ નીકળી આવે તો તે કામ તેને સોંપતાં મનમાં જરા પણ સંકોચ કે ઝાનિ ન થવી જોઈએ, પણ આનંદ થવો જોઈએ કે જે કામ મારી અલ્પ શક્તિથી થઈ શકતું નહતું, તે સારા રૂપમાં સફળ કરનાર વ્યક્તિ મળી આવી.

પ્રિય બ્રહેન ! સેવિકા થવા ઇચ્છનારમાં ભાષણ કરવાની તથા લખવાની શક્તિ હોય તો તે વિશેષ સાફ કામ કરી શકે છે. બ્રહેન ! તારામાં લખવાની શક્તિ છે. તું ઘણી સારી ભાષામાં તારા વિચારો પત્રોદ્ધાર જણાવે છે, પણ બીજી બ્રહેનો સંમુખ બોલવાનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે તારા પગ ધ્રુજવા લાગે છે. તું સારી રીતે વાતો તો કરી શકે છે. માટે તારામાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે, પણ મનમાંથી ગભરાટ દૂર કરી ભાષણ આપવાનું શરૂ કરીશ તો જરૂર તને તે કામમાં વિનય મળશે. બોલવામાં ભૂલ થશે તો મારી હાંસી થશે, એ ભય જ તારા માર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે, માટે તે ભયને દેશવટો દે, અને હવે જ્યારે પ્રસંગ મળે, ત્યારે નિર્ભય થઈ તારા વિચારો મુખેથી જણાવજો.

પ્રિય સખી ! વળી જે દિશામાં તું કામ કરવા માગતી હોય, તે દિશાના અનુભવીઓ કેવી રીતે કામ કરી રહ્યા છે, તેનો તારે અભ્યાસ કરવો; અને તેવા કોઈ મહાન-મનુષ્યજાતિના સેવક કે સેવિકાને પોતાના આદર્શરૂપ બનાવી તેના જીવનમાંથી પોતાને ઉચિત લાગતો બોધ ગ્રહણ કરવો.

બ્રહેન ! સેવા માર્ગના અભ્યાસીએ દરરોજ સેવાનું નાનું સરખું પણ એક કામ કરવું. સેવાનાં નાનાં નાનાં કામ કરતાં તારો સેવા કર-

વાનો સ્વભાવ બધાઈ જશે, અને પછી તને બીજાં બધાં સુખો કરતાં સેવા કરવામાં જ અપૂર્વ આનંદ લાગશે.

એક મહાત્મા લખે છે કે “જે પ્રભુના-નાનામાં નાના બાળકની સેવા કરે છે, તે પ્રભુની જ સેવા કરે છે.” તેજ પ્રભુનો સાચો ભક્ત છે.

બહાલી બહેન ! કેટલાક સેવકો તથા સેવિકાઓ કેટલાંક વર્ષો સુધી સેવાનાં ઉત્તમ કાર્યો કર્યા પછી સેવાની ઉત્તમ સંસ્થાઓ ચલાવ્યા પછી એવો વિચાર કરે છે કે અમે આ બધાની સેવા કરી, પણ તેમાં અમારું ક્યાણુ શું થયું ? આ વિચાર કેવળ ભૂલભરેલો છે. કારણ કે જો સેવા ખરા હૃદયની હોય તો આપણો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે, અને પરમાત્માની કૃપાથી આપણો વિકાસ ત્વરાથી થાય છે.

મનુષ્યની સેવા અથવા પશુની સેવા એ તેમાં રહેલા પ્રભુની સેવા છે, એ ભાવ જો સમજવામાં આવે તો ઉપરની શંકાને અવકાશ જ રહેતો નથી. આવી ભૂલને લીધે જ કેટલીક માતાઓ પોતાનાં બાળકો રડતાં મૂકી પ્રભુના મંદિરે દોડતી જાય છે. બાળગોપાળ કહેનારી માતા બાળકમાં રહેલા પ્રભુની અવગણના કરી પ્રભુને શી રીતે પ્રસન્ન કરી શકે ! “જે પાડોશીને તું જુએ છે, તેના પર તારી પ્રીતિ થતી નથી, તો પછી જે પ્રભુને તેં જોયા નથી, તે પર તું પ્રેમ કેવી રીતે રાખી શકીશ ?”

પ્રિય સખી ! હવે સમય બદલાયો છે. લોકો અત્યારે ઉપદેશકતું જીવન તથા બોધ બંને તપાસે છે. માટે આપણે જે બાબતમાં જાતે વર્તતા ન હોઈએ, તે બાબતનો ઉપદેશ આપવો નહિ. જેટલા પ્રમાણમાં જીવન અને બોધ વચ્ચે એકવાચ્યતા લોકો જુએ છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેના બોધની અસર વિશેષ થાય છે.

બહેન ! ખરા જીગરના ઉત્સાહ વિના કોઈ સામાન્ય કામ પણ સંભવતું નથી, તો પછી પરમાર્થનું-બીજાની સેવા કરવાનું કામ શી રીતે સંભવે ? જેના હૃદયમાં ખરી સેવા ભાવના છે, બીજાઓ વાસ્તે સાચો પ્રેમ છે, જેમને તે મદદ કરવા માગે છે, તે પણ પોતાના જેવા જ

જીવાત્માઓ છે, એમ જે જીગરથી સમજે છે, તે પુરૂષ કે સ્ત્રી યોગી-
ઓને પણ અગમ્ય એવા આ સેવાના માર્ગ પર રહી શકે. બાકી બીજા
સામાન્ય મનુષ્યો તો સેવાના કામમાં જરા પણ વિઘ્ન આવતાં તે કામ
ત્યજતાં જરા પણ વિલંબ લગાડશે નહિ. માટે આપણે તો સેવાને આ-
પણે 'ધર્મજ મોતી એવી ભાવના રાખીશું કે:—

સેવા ! સેવા ! અવનિતલમાં ધર્મ બીજો ન જાણું,
સેવા ! સેવા ! રટણ કરીને કાર્યમાં તેજ આણું.
સેવાનો તો વિકટ પથ છે, તોય તેને ગ્રહીશું,
પ્રાણિસેવા કરી પ્રભુતણા માર્ગમાં વિચરીશું.

લી. તને પરમસેવિકા જોવા ઉત્સુક.

તારી વડીલ બહેન,

“ચંદ્રમણિ.”

પત્ર ૪ થો.

કુટુંબ કલેશ.

ખહેન કુસુમ !

તારો દુઃખભરી સ્થિતિ દર્શાવતો પત્ર મળ્યો. તું લખે છે કે, “ આ ભવમાં હું દુઃખ ભોગવવાને જ સરળચેલી છું. કોઈને તો એક વાતનું દુઃખ હોય, પણ મારે તો ચારે તરફનું દુઃખ છે. પીયરમાં ઓરમાન માનો ત્રાસ તો મૂળથીજ જનરી હતો. મેં ધાર્યું કે સાસરે ગયે કાંઈક શાંતિ મળશે; પણ અહીં તો હોલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવી સ્થિતિ થઈ છે. મારી સાસુનો સ્વભાવ તો આકરો છે, તે સહ કોઈ જાણે છે, ને મારી નણુંદ તો દરેક પળે અને દરેક કામમાં દોષજ શોધ્યાં કરે છે, અને હું તો એક મનુરણુની માફક સવારથી રાત સુધી ધરનું વૈતરું કર્યા કરું છું, છતાં જોડાણીનો મીઠાજ હાથમાં રહેતો નથી. તે મને હરઘડી કાંઈને કાંઈક ખડાનું કાઢી સંતાપે છે. તે તો પોતાનો એક નાનો છોકરો ખોળામાં લઈને શોડાણીની માફક દુકમ કર્યા કરે છે. આ સ્થિતિમાંથી મારો કાંઈ જીટકો થાય તેમ નથી. મારા પતિ મારી પ્રત્યે રહેજ દિલ-સોજી રાખે છે, પણ તેમની માતા તથા ભાભી આગળ તેમનું કાંઈ ચાલતું નથી, એટલે માઈ દુઃખ તેમનાથી દૂર થાય તેમ નથી. આ દુઃખનો ક્યારે ચારો આવશે ? પ્રભુ મને આમાંથી જલ્દી છૂટી કરે તો સાઈ એવી ભાવના થયા કરે છે. તમે પરોપકારનાં કાર્યો કરો છો, અને મારા જેવી દુઃખી ખહેનોના દુઃખ જાણીને દૂર કરવા બનતો પ્રયત્ન ઉપદેશદ્વારા કરી રહ્યા છે, એવું મારી એક પ્રિય સખી લીલાવતીના મુખેથી સાંભળી આ પત્ર લખ્યો છે.

“ પરોપકારી ખહેન ! મારી સ્થિતિ કોઈ આગળ કહેવાય તેમ નથી. જો મારી સાસુ કે મારી નણુંદ કે મારી જોડાણી જાણે કે

મેં તમને મારા કુટુંબકેશની વાત કહી છે, તો મારા પર બમણો ત્રાસ થાય; માટે જો તમને મારા પ્રત્યે દયા આવતી હોય તો જરૂર મને કોઈ માર્ગ બતાવો કે જેથી મારી આ સ્થિતિ કાંઈક મારાથી સહન થઈ શકે. હાલ તો તમારા પત્રની આશાએ છવતી દુઃખી કુચુમ—”

પ્રિય દુઃખી બહેન ! તારો પત્ર વાંચ્યો; ફરીફરીને વાંચ્યો. તારી સ્થિતિ વાસ્તે મને લાગી આવે છે; પણ આ હિંદુ સંસારમાં તું એકલી જ આવી સ્થિતિ ભોગવે છે, એમ નથી. તારા જેવી અનેક બહેનો આવી જ રીતે હિંદુ સંસારમાં કચરાય છે, રીખાય છે અને ઝુરે છે. તારા જેવી બહેનોના નિઃસાસા જે હૃદયમાંથી ધગધગતા અંગારાની ઝાળ જેવા નીકળે છે, તેના ધરતી લક્ષ્મી, સંપત્તિ, વૈભવ અને સુખ શાંતિ અદૃશ્ય થાય છે. મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે **યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ** બધાં સ્ત્રીઓની પૂજા (સન્માન) થાય. ત્યાં દેવો આવીને રમે. અમારે પૂજાવાની ઈચ્છા નથી, પણ એક મનુષ્ય તરફેનું યોગ્ય સન્માન પણ ના મળે, ત્યાં કેવી શોચનીય દશા !

બહેન ! આ સ્થિતિમાં પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનજો કે તારે વાસ્તે એક આશ્વાસનનું સ્થાન છે. તારાપર તારા પતિનો પ્રેમ છે, એ કાંઈ ઓછી આનંદજનક વાત નથી. એ પ્રેમની હુંફ તારી સાથે રાખ, એટલે દિવસનાં તારાં બધાં કાર્યોમાં નવું ચેતન્ય આવશે; અને હાલ જે કામ ગદ્દા વૈતરા જેવું લાગે છે તે કામ પણ તને સુગમ લાગશે, અને તે કામ કરવા જતાં પણ તું અનેક પાઠ શીખીશ. બહેન ! બધા દિવસ કાંઈ આવા જશે નહિ. તારી નણદ દશ વર્ષની છે, તેના બોલ સામું તું શું કરવા જુએ છે ? તું ભણેલી છે, તો તારી નણદને તેના અભ્યાસમાં મદદ કર, એટલે તે તારા તરફ પ્રીતિથી ખેંચાશે. આમ થયું એટલે તે તને હેરાન કરવાને બદલે તારો પક્ષ લેશે. આપણામાં પ્રચલિત કહેવન છે કે “ કામ કર્યા તેણે કામણુ કર્યા.” વળી “ વનો વેરીને પણ વશ કરે છે.”

ખહેન ! તારી જેઠાણીના છોકરાને રમાડવા લે, ખરા ભાવથી તેને રમાડ. તે બાળક નિર્દોષ છે, તેના પર પ્રીતિ રાખ. કોઈકવાર તું બાળકને રમાડતી હૃદયશી, તેવામાં કાંઈ કામ આવી પડશે તો તારી જેઠાણી તારે વાસ્તે તે કરી લેશે. રાત્રે નવરાશની વેળાએ સાસુ આગળ કોઈ કથાનું પુસ્તક વાંચી સંભળાવજે, અને તે દ્વારા આડકતરી રીતે તેમને બોધ આપજે.

વળી આ સાથે તારે પોતે પણ કેટલાક વિચાર કરવાના છે. પ્રિય ખહેન ! જે સ્થિતિમાં આપણે મૂકાઈએ છીએ, તે અકસ્માત આવતી નથી, આપણા પૂર્વજન્મોના કર્મોનુસાર દરેક સ્થિતિ અને સંયોગ મળે છે; પણ તે સ્થિતિ કેવળ દુઃખ આપવા માટે નથી, પણ તેમાંથી આપણે કેટલાક પાઠ શીખવાના હોય છે. તે પાઠ આપણે શીખી રહીએ છીએ, એટલે તે દુઃખ અસર કરતું બંધ થઈ જાય છે. ખહેન ! તારે આમાંથી ધીરજ, સહનશીલતા, વચનસંયમ, પ્રતિકૂળ મનુષ્યો વચ્ચે નભાવી લેવાની શક્તિ વગેરે પાઠ શીખવાના છે. વળી તે સાથે એક અગત્યનો પાઠ તારે એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે તારે તારી દુઃખમય સ્થિતિનો ખ્યાલ લાવી તારા જેવી દુઃખમાં પડેલી ખહેનો માટે દીલસોજી રાખવી. જે દુઃખી ખહેનો અન્ય દુઃખી ખહેનોનાં દુઃખ ન સમજી શકે તો બીજાં કોણ સમજી શકશે ! વળી તું બ્યારે સાસુ અને ત્યારે તારી પુત્રવધૂ પ્રત્યે વધારે માયાળુ અને દિલસોજી રાખનારી થજે.

“ ઘણાં કટકાળે ઘણું ધૈર્ય ધારો; ” એ કવિનું વાક્ય સ્મરણ કરી હિમ્મત રાખજે. વળી તું કેવળ તારા દુઃખનો જ વિચાર કરે છે, તેથી તું વિશેષ દુઃખી થાય છે. પણ તને જે લાભ મળ્યા છે, તેનો તું કેમ વિચાર કરતી નથી ? તને તારા પિતાએ વિદ્યા આપી છે, તે દ્વારા તું સારાં પુસ્તકો વાંચી શકે છે, તારા મન સાથે વિચાર કરી શકે છે, અને સાઈ બોટું શું તે પારખી શકે છે. વળી તારું શીળ (ચારિત્ર) ઉત્તમ પ્રકારનું છે, એ શું તારી ઝોછી વિભૂતિ છે ? તારા પ્રત્યે તારા પતિનો પ્રેમ છે, એની શું ઝોછી કિંમત છે !

જાહેન ! તેં સતીચરિત્રનું પુસ્તક તો વાંચ્યું જ હશે. ના વાંચ્યું હોય તો તે મેળવી અવકાશ કાઢી જરૂર તે વાંચજે. તને તેથી જાણાશે કે મહાન સતીઓને દરેકને માથે દુઃખ પડ્યાં છે. છતાં તેઓએ અડગ રહીને પોતાનો ટેક જાળવ્યો છે; તો તે ચરિત્રામાંથી બોધ લઈ જરા વિશેષ હિમ્મતવાળી થા. કેવળ ગુલામડીની માફક કામ કરવાને બદલે રાણીની માફક કામ કરવા લાગીજા. પ્રભુ તને સહાય કરશે. આપણા સુખદુઃખમાં બીજાઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે, ખરા કારણરૂપ તો આપણે પોતે જ છીએ. માટે બીજાઓના દોષ જોવા કરતાં પોતાના દોષ જોવા પ્રયત્ન કરવો. “ આપ ભલા તો જગ ભલા ” એ કહેવત પણ તને ક્યાં યાદ નથી ? પણ મારી વહાલી જાહેન ! હું આમાં તારો વાંક કાઢતી નથી. દુઃખ વખતે મનુષ્યનું મન ગભરાઈ જાય છે, બુદ્ધિ અવરાઈ જાય છે, અને શું કરવું તે સુઝતું નથી, પણ તે છતાં જાહેન ! રાત્રિને સમયે તારા આત્મબળનો વિચાર કરજે. તું દરેક સ્ત્રીની માફક પોતાને અબળા સમજે છે, અને ધારે છે કે અરે આ સ્થિતિમાં હું શું કરી શકું ? પણ તું અબળા નહિ. પણ પ્રબળા છે. દરેકના આત્મામાં બળ રહેલું છે, તે બળ તારા પોતામાં છે. તે બળનો વિચાર કરજે. અને જેમ જેમ તું આત્મબળનો વિશેષ વિચાર કરીશ, તેમ તારી શક્તિ વિશેષ પ્રકટ થશે.

આ બધી બાબત સાથે એક વાત તને મારા હૃદયની જાણવું છું કે, આ તને એક યા બીજા રૂપે હેરાન કરનારાઓનું પણ અશુભ નહિ ધ્વંષતાં તેમણું પણ ભલું થાઓ, એવી ભાવના ખરા હૃદયથી રાખજે—તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખજે. આપણને હેરાન કરનારાઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું કામ ઘણું કઠણ છે, પણ તે સિવાય બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી. શ્રી બુદ્ધભગવાને કહ્યું છે કે દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી નાશ પામતો નથી, પણ દ્વેષ પ્રેમથી જ નાશ પામે છે. માટે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખ અને જરૂર તારો પ્રેમ તેમને વશ કરી શકશે—તેઓ તારાં થશે. પ્રેમમાં—નિઃસ્વાર્થ ઉચ્ચ પ્રેમમાં—કેટલું બળ રહેલું છે, તેનો તને કાંઈપણ ખ્યાલ નથી. પણ એકવાર આ પ્રયોગ અજમાવ એટલે સર્વ તારે વશ થશે, અને

તારે દુઃખ દૂર થશે, એટલું જ નહિ પણ તું સર્વની સ્વામિની થઈશ, અને તારી ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ ચાલવા લાગશે. આ તને તારી હાલની સ્થિતિમાં સ્વપ્ન સમાન લાગે છે; પણ બહેન! મને તેનો અનુભવ છે. તું પણ તે પ્રયોગ અજમાવી જો, અને પછી શું પરિણામ આવે છે તે જો. તને તે ઉન્નવળ ભવિષ્યનો અનુભવ થાય અને તું તારી જાતે દુઃખ-મુક્ત થાય, ત્યાં સુધી તારી આ સ્થિતિ વાસ્તે મારી તારા પ્રત્યે પૂર્ણ દીલસોજી છે. મેં આપેલી સલાહમાં કોઈપણ વિચાર તને ન સમજાય તો મને લખી જણાવજો. મને યોગ્ય લાગ્યું તે જણાવું છે. પ્રભુ તને સન્મતિ આપો. વિશેષ શું લખું ?

લી. તારી સદાની શુભેચ્છક

“ અંદા. ”

પત્ર ૫ મો.

સ્નેહનો સાચો માર્ગ.

પ્રિય બહેન ગોદાવરી !

તારો પત્ર મળ્યો. તું સ્નેહતું સાચું સ્વરૂપ સમજતી નહિ હોવાથી અનેક વાતો મુંઝાય છે. તારામાં માનુષી સ્નેહ છે, પણ તે સ્નેહમાં સ્વાર્થ હોય છે, અને સ્વાર્થને અગે તારામાં ધર્મી પ્રકટે છે! વળી એ ધર્મીથી તારો સ્નેહ કલુષિત બને છે, અને તું દુઃખી થાય છે. મને તારી સ્થિતિની દયા આવે છે. તું હજી સ્વાર્થી સ્નેહની પેલીપાર જવા શક્તિમાન થઈ નથી. તારો સ્નેહ વ્યાપારી જેવો છે. કવિ ભવભૂતિ લખે છે કે:—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः ।

न खलु बहिरुपाधो न प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

કાંઈક આંતર કારણ જીવ પદાર્થોને તેમજ મનુષ્યોને એક બીજા સાથે જોડે છે. પ્રીતિ એ બહારની ઉપાધિ પર આધાર રાખતી નથી. આ ભવભૂતિનાં વચનો આપણને જણાવે છે કે પ્રેમનો આધાર રૂપ ઉપર, કે લક્ષ્મી ઉપર, કે વય ઉપર, કે જાતિ ઉપર, કે બહારના કાંઈ કારણુપર નથી, પણ તે અંદરથી સ્વાભાવિક રીતે બીજા પ્રત્યે સ્પૃહે છે.

સાક્ષર ગોવર્ધનરામ લખે છે કે:—

એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દંપતી ભાવનું;
રસ એકથી ઉત્પન્ન થઈ રસ એકને વધારતું,
રસ એક્ય તો નહિ હોય ત્યાં એક મિત્રતા એ સંભવે ?
રસ એક્ય વળી વિધિવશુ નહિ ઇતર કે સરજી શકે.

ખરા પ્રેમમાં ઈર્ષ્યા ન હોઈ શકે. તમે તમારી સખી લીલાવતીને ખરા પ્રેમથી રહાઓ છો, અને લીલાવતી તમને રહાય છે તેમ જ મહાલક્ષ્મી જ્ઞેનને રહાય છે. આ તમારાથી સહન થતું નથી.

તમને ઈર્ષ્યા આવે છે. જો લીલાવતીને મહાલક્ષ્મી પર પ્રેમ રાખવાથી આનંદ આવતો હોય તો તેમાં વિદ્ન નાખવાનો તમને શો અધિકાર છે ? તેની ઈર્ષ્યા કરવાથી તમે લીલાવતી જ્ઞેનનો તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો કરવાના કારણભૂત બનો છો, અને આ રીતે તમે જાતે દુઃખી બનો છો, અને બીજાને દુઃખી કરો છો. પણ આ બધાનું કારણ એ જ છે કે તમે માનુષી પ્રેમની પેલીપારનું જીવન અનુભવ્યું નથી. તમે સ્થૂળ લીલાવતીને રહાઓ છો, અને લીલાવતીનો આત્મા તમને, મહાલક્ષ્મીને, તથા તેની બીજી અનેક સખીઓના આત્માને એક સાથે રહાઈ શકે, એ તમને વિચિત્ર લાગે છે, પણ તેમાં વિચિત્રતા કાંઈ નથી. મહાન આત્માઓ આખા જગતના જીવો પર પ્રેમ રાખી શકે છે.

વળી તમારા શાન્તા જ્ઞેન સંબંધના પ્રસંગમાં પણ તમને દુઃખ થયું છે, એમ તમે જણાવો છો. આમાં પણ તમારો સ્વાર્થી પ્રેમજ તમારા દુઃખનું કારણ છે. તમે શાન્તા જ્ઞેનને રહાઓ છો, એ હું જાણું છું; અને તેના બદલામાં તે તમારાપર પ્રીતિ રાખે તો બંનેના હિતાર્થે ઈચ્છિત થોડું છે, પણ તમને “તું મને રહા” એમ કહેવાનો હક્ક નથી. ખરો પ્રેમી બદલાની આશા વિના પ્રેમ અર્પે છે. જો તમારો પ્રેમ શાન્તા જ્ઞેન વાસ્તે ખરો હશે તો શાન્તા જ્ઞેનના હૃદયમાં તેનો પડઢો પડ્યા વિના રહેશે નહિ; અને કદાચ જ્ઞારથી તે ન બતાવે, પણ તેનો અંતર આત્મા તો તે કમુલ કરે છે, અને મારું માનવું છે કે લાંબો સમય જશે નહિ તે પૂર્વે તો શાન્તા જ્ઞેન પોતાનું મૌન તજી તમારા પર પ્રીતિ રાખશે. પણ તેટલીવાર સુધી તમારે ધીરજ અને નમ્રતા રાખવી પડશે. પ્રેમ પ્રેમને પોષે છે અને વિશ્વાસ વિશ્વાસને પોષે છે, એ સૂત્રનો અનુભવ તમને અને મને ક્યાં નથી થયો ?

બહાલી બહેન ! તમે તથા અંદન બહેન પૂવના રૂણાનુબંધથી એક કુટુંબમાં બેગા થયાં છો. તમારી પ્રીતિ, આત્મભોગ, અને સહનશીલતા છતાં તે તમારા પ્રત્યે નિર્દયતાથી વર્તે છે, નિર્દયી અને કૃતંની કામ કરે છે. આથી તમારા દુઃખનો પાર નથી. તમે પણ કોઈ વાર વેર લેવાને દોરાઓ છો. તમે પણ સામે હાથ ઉગામવા આતુર બનો છો. કર્મના નિયમપરનો તમારો વિશ્વાસ ડગી જાય છે. દ્વેષ દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથી નાશ પામે છે, એ નિયમને કોરાણે મૂકી તમે તે અંદન પ્રત્યે દ્વેષ કરવા દોરાઓ છો; પણ ગુણાનુરાગી બહેન ! જરા ધીરજ રાખો. તમે વિશેષ ક્ષમા અને નમ્રતા રાખી વર્તો. તમારો તેની સાથેનો ચોપડો ચોકબો થાય છે, તે નવું કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, તે માટે ખરેખર દયા-પાત્ર છે. મને ખાતરી છે કે જેવું વર્તન તમે તેના પ્રત્યે દયા, ક્ષમા, અને ઉદારતાનું રાખવા માંડ્યું છે, તેવું જો રાખ્યાં કરશો તો તે જરૂર પરતાશે, પોતાની ભૂલો કબુલ કરશે, અને પોતાનું જીવન સુધારી નવીન માર્ગ અંદણુ કરશે. આ બધું કામ થતાં ઘણો સમય લાગશે, પણ તમારા દ્વેષથી કે અનુદારતાથી તેના આ સુધારાના કામમાં અંતરાય નાખશો નહિ. શ્રી બુદ્ધે યથાર્થ કહ્યું છે કે:

“ જે મનુષ્ય સત્ય બોલશે તેની સાથે હું સત્ય બોલીશ, પણ જે મનુષ્ય અસત્ય બોલશે, તેની સાથે પણ સત્ય બોલી તેને હું સત્યનો પાઠ શીખવીશ. જે મનુષ્ય ઉદાર હશે તેની સાથે હું ઉદાર થઈશ, પણ જે મનુષ્ય મારી સાથે અનુદાર થશે, તેની સાથે ઉદારતા દર્શાવી તેને હું ઉદારતાનો પાઠ શીખવીશ. જે મારા પર પ્રેમ રાખશે તેનાપર પ્રેમ રાખીશ, પણ જે મારા પર દ્વેષ રાખશે તેના પર પણ પ્રેમ રાખી તેને હું પ્રેમનો પાઠ શીખવીશ. ”

પ્રેમમાં ત્રણ સ્થિતિઓ છે તે જો બરાબર તમે સમજશો તો તમારી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થશે, અને તમારી મુંઝવણનો ઉકેલ આવશે.

(૧) શરૂઆતમાં પ્રેમી ભોગ આપે છે, પણ તેને દુઃખ થાય છે. જે કંઈ આપે છે, તેટલું પોતાની પાસેથી ઝાઝું થયું એમ લાગે છે. આત્મા આનંદ સ્વરૂપી હોવાથી, અને ખરે આનંદ આપવામાં સમાયેલો હોવાથી આત્મા આપતી વખતે પાછું વાળી જોતો નથી, પણ પ્રકૃતિનું બનેલું શરીર આપવા ના પાડે છે. તે શરીર વિચારે છે કે આપવાથી માફ એટલું ઝાઝું થશે. માટે પ્રથમની સ્થિતિમાં પ્રકૃતિ આત્મા કરતાં વધારે પ્રયત્ન લાગે છે.

(૨) બીજી સ્થિતિમાં આપવું કર્તવ્યરૂપ મનાય છે. એક બીજાને પરસ્પર આપવું એ ધર્મ છે, દરજ છે, કર્તવ્ય છે એમ ગણાય છે. સામો મનુષ્ય આપણા પર પ્રેમ રાખે છે, માટે આપણે પણ તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એ આપણો ધર્મ છે. પ્રેમીજનોને વાસ્તે ભોગ આપવામાં પોતાની દરજ જણાય છે. આ સ્થિતિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જડ અને ચેતનનુ-બળ સમાન લાગે છે.

(૩) ત્રીજી સ્થિતિમાં આપવું આનંદજનક લાગે છે. ત્યાં લેવા કરતાં આપવામાં વિશેષ આનંદ જણાય છે. અહીં આત્મા પ્રકૃતિપર રાજ્ય ચલાવે છે. પ્રકૃતિ આત્માને આધીન થાય છે. આત્મા આપવાનું કહે એટલે શરીર આડે આવતું નથી. તે પણ આનંદ પામે છે. મારા બંધુના એક મિત્રનો સ્વભાવ બહુ પંરોપકારી હતો. તે પોતાના મિત્રો તથા સ્નેહીઓને પોતાને ત્યાં ઘણીવાર જમવા માટે આમંત્રણ કરતો. તે તેની સ્ત્રીને પસંદ પડતું નહિ; છતાં પતિની આજ્ઞા માથે ચઢાવી તે તેમને સારી રીતે જમાડતી હતી. એમ ઘણીવાર થયું ત્યારે સ્ત્રી પણ સમજી ગઈ કે હવે જમાડ્યા વિના છુટકો નથી, એટલે તે રાજી ખુશીથી જમાડવા લાગી. તેજ રીતે આત્મા આપે તે પ્રકૃતિને ગમે નહિ, પણ પ્રકૃતિદ્વારા વારંવાર આપવાનું થાય એટલે આત્મા બ્યારે કંઈ પણ આપવાનો વિચાર કરે ત્યારે પ્રકૃતિ અંતરાયરૂપ થઈ શકે નહિ. માટે પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ થઈને પણ ભોગ આપતાં શીખો, એટલે બીચારી પ્રકૃતિ તાબે થઈ જશે. આત્માનો સ્વભાવ આનંદ છે. અને આપવું તે તેનો

સ્વભાવ છે. માટે ખરે પ્રેમી આપવામાંજ-ખીજના હિતાર્થે પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાંજ-આનંદ માને છે. લેવાથી પ્રકૃતિ-હલકો સ્વભાવ ખુશ થાય છે. આપવાથી આત્મા-ઉચ્ચ સ્વભાવ પ્રસન્ન થાય છે. આ પાઠ ધણા ભવ મુદ્ધી શીખવાનો છે. આ પત્ર સાચવશો, વારં-વાર વાંચશો, અને પ્રથમથી ખીજ સ્થિતિમાં, અને ખીજમાંથી ત્રીજ સ્થિતિમાં આવવા પ્રયત્ન કરશો તો સ્વાર્થ અને ઈર્ષ્યાનાં તત્ત્વો તમારા પ્રેમમાંથી ચાલ્યાં જશે, અને તમારો નિર્ભળ પ્રેમ પોતાના ભવ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ થશે, અને તમે તમારા સંબંધમાં આવનારી સર્વ વ્યક્તિઓ ઉપર આનંદ અને શાન્તિ પ્રસરાવશો.

લી. તમારી સદાની સખી

બહેન ભાગીરથીના

સસ્નેહ પ્રણામ.

પત્ર ૬ ઠો.

હૃદયનું ઉદ્ધાટન.

પ્રિય સખી સરોજ !

તમારો પત્ર મળ્યો. વાંચી આનંદ સાથે ધર્યું અનુભવ્યું. તમે જાણે મારા હૃદયનો સ્પર્શ કરી પત્ર લખ્યો હોય, એમ મને લાગ્યું. મારી અનેક શંકાઓનું તેથી સમાધાન થતું ભાસ્યું. તે પત્ર વાંચતાં મારા મનમાં જે વિચારો ઉદ્ભવ્યા તે પણ વિના સંકોચે તમારી સંમુખ લખી જણાવું છું; તેમાં જે મારી ભૂલ થતી હોય તો તે જતાવશો કે જેથી મારા વિચારો વધારે ઉન્નત થાય.

પ્રથમ હું જે કોઇ દુઃખી મનુષ્યોના સંબંધમાં આવતી અથવા કોઇના દુઃખની વાત સાંભળતી કે મારા હૃદયમાં આઘાત થતો, અને તેથી સંસારમાં બહુ જ દુઃખ છે, એવા શબ્દો હું ઉચ્ચારતી હતી, પણ પ્રિય સખી ! તારો પત્ર આવ્યા પછી મને એક સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં કોઇ દિવ્ય પુરુષે મને જણાવ્યું કે, “ શુભ માર્ગ પ્રવાસી આત્મન ! સંસારમાં બહુ જ દુઃખ છે, એ શબ્દો હવે તું બોલીશ નહિ. એ શબ્દો તારી વાણીમાંથી એટલું જ નહિ પણ તારા શબ્દકોષમાંથી—તારા મગજમાંથી પણ કાઢી નાંખ. જે બનાવ બને છે, તે સારા વાસ્તે બને છે, તો પછી સંસારમાં બહુ જ દુઃખ છે, એમ કહેવાય જ કેમ ? સંસારમાં બહુ દુઃખ છે, એમ કહેવાને બદલે સંસાર એ અનુભવ આપનારી શાળા છે, ઉન્નતિનો ખજાનો છે—એ શબ્દો વારંવાર ઉચ્ચારતી રહેજે કે જેથી તને પોતાને અને તને સાંભળનારને ફાયદો થાય.” આ શબ્દોએ મારા જીવન પર પ્રબળ અસર કરવા માંડી છે. સંસારમાં બહુ જ દુઃખ છે, એવા શબ્દો તે પછી હું બોલતી નથી. કદાપિ હૃદયમાં કોઇ કારણથી

આધાત થાય, અને તે શબ્દો બોલવાની ઇચ્છા થાય કે તરતજ સ્વપ્નનો ઉપદેશ યાદ આવવાથી અટકું છું.

વળી તમે લખ્યું કે બાહ્ય સ્થિતિ આપણે ઝાઝી સુધારી શકીએ નહિ, પણ અંતર સ્થિતિ તો આપણા ધાર્યા પ્રમાણે સુધારી શકીએ. આ શબ્દો વાંચતાં મને મને અત્યંત આનંદ થયો, પણ તેનો બરાબર અનુભવ કરવાને સમય બેઠેથી એમ લાગે છે. હું તેનું રહસ્ય સમજું છું, પણ શબ્દોમાં શી રીતે દર્શાવું તે મને બરાબર આવડતું નથી.

વૃત્તિઓ ઉપર કાપુ મળે તો જ સમતા રાખી શકાય, અને મહાન સૌક્યેટીઝની માફક દુઃખને પણ સુખરૂપે માની શકાય. વૃત્તિઓ ઉપર કાપુ મેળવવાને તમે જે યોજના બતાવી, તેવી જ યોજના મેં “સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ?” એ પુસ્તકમાં વાંચી હતી, તથા “પ્રભુમય જીવન”માં પણ એવા જ ઉદ્ગારો હતા. “સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ?” એ પુસ્તક મેં પુરું વાંચ્યું. મને તે ઘણું ગમ્યું. મારી એક ગૃહેનપણી જેને તમે પણ ઓળખો છો—તે બહારગામ રહે છે. તે ઘણી જ દુઃખી રહ્યાં કરે છે. તેને એ પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી થશે એમ ધારી મેં તેના પર મોકલી આપ્યું. તમારી પાસે તે પુસ્તકની બીજી નકલ હોય તો મને આપવા કૃપા કરશો.

મોટા પુરૂષો સંસારમાં રહેવા છતાં સંસારને શીખવાની શાળા માને છે. તેજ સંસારને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કાશીના કરવત જેવું ગણી તેની તજે બંને બાળુએથી કપાય છે. દુઃખ સંસારમાં છે કે વૃત્તિમાં છે, તે બહુ જ થોડા સમજે છે. બહેન ! મને તો હવે એમ ભાસવા લાગ્યું છે કે દુઃખ મોટે ભાગે આપણા મનની વૃત્તિમાં છે. અનુબ્યક્તિનો મોટો ભાગ સંસારમાં મોજમજ ભોગવવા આવ્યો હોય, એમ પોતાને ગણે છે, અને બ્યારે કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ જગતમાં દેખે છે, ત્યારે તેથી કંટાળે છે. ત્યારે જ્ઞાનીઓ આ સંસારને અનુભવ આપનારી શાળા માને છે, અને તેથી સુખદુઃખમાં સમતા રાખી શકે છે. દાખલા તરીકે એક નાના બાળકને આપણે વચન આપ્યું કે આવતી કાલે તને મગસપૂરી અને

દૂધપાક જમવા આપીશ. કોઇ કારણને લીધે તે ન થાય તો બાળક શોક કરે છે, પણ મોટી વયનો મનુષ્ય ક્યાં કારણને લીધે તે થવા નથી પામ્યું, તે સમજે છે અને તેથી શોક કરતો નથી. બાળજીવો પોતે સુખ ભોગવવા આવ્યા છે એમ માને છે, અને જરાપણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગો મળતાં શોક ધારણ કરે છે. પણ પુષ્પ જીવાત્માઓ આ સંસારમાં પોતે શા સાર જન્મ લીધો છે, તે જાણે છે અને તેથી પોતાને મજેલી સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહી શકે છે. શાળામાં ભણતાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સહન કરવી પડે છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં તે જ્ઞાન ઉપયોગી નીવડે છે. તેવીજ વૃત્તિ રાખી સંસારરૂપી શાળા જે પાઠ શીખવે તે આનંદ-પૂર્વક શીખવા તૈયાર રહેવું.

જેમનો સ્વભાવ લાગણીવાળો છે, તેવા મનુષ્યોને સુખદુઃખની વિશેષ અસર થાય છે. તો તેવે પ્રસંગે સંયમ કેમ કરવો, તે તમે બહુ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. વળી તમે લખો છો કે પ્રતિકૂળ મનુષ્યને તમારા પ્રેમથી અનુકૂળ બનાવો. તમારા શબ્દોનો મારા ધારવા પ્રમાણે એવો અર્થ હશે કે કુદરતે કાંઈકે હેતુપૂર્વક જ આપણને અમુક મનુષ્યના સંબંધમાં મૂક્યા હશે, એમ ધારી તે મનુષ્યની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે તકરાર ઓછી થાય, બન્ને વચ્ચે અરચિની લાગણી ધટતી જાય, અને વળી તે વ્યક્તિ નવું કર્મ ન બાંધે.

મને એક દિવસ એવો વિચાર આવ્યો કે સામે મનુષ્ય આપણા પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે કે નહિ, તે જોવાનું નથી. પણ આપણે તેની તરફ આપણું કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ કે નહિ તે જોવાનું છે. કારણ કે તે આપણો દેવાદાર ન હોય, અને તેથી તે આપણા પ્રત્યે ફરજ ન પણ બજાવે; પણ તે આપણો લેણદાર હોય, માટે આપણે તેના તરફની આપણી ફરજો બજાવવી કે જેથી કર્મનું દેવું પતી જાય અને આપણે છૂટા થઈએ. કેટલાક સંબંધીઓ લેણું આપવા આવ્યા હોય, તે આપણા પ્રત્યે પોતાની ફરજો બજાવે, પણ જેઓ લેવા આવ્યા હોય તે ન પણ બજાવે, પણ આપણે તો બન્ને પ્રત્યે આપણી ફરજો બજાવવી, એમ

મારું તો માનવું છે. જ્યારે મને એમ લાગે છે કે અમુક વ્યક્તિ મારી કાળજી રાખતી નથી, તેથી મને ઝોઘું આવે છે, સારે ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરું છું. એટલે મનને સંતોષ થાય છે અને મનનું ચક્ર લાંબું ચાલતું બંધ થાય છે.

વળી પ્રિય જ્ઞેન ! દુઃખ આવે એ તો આપણને માન મળ્યા બરાબર ગણવું, એ તમારા સુંદર શબ્દો વાસ્તે તમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો.

જે મનુષ્યને દુઃખ પડે છે, તેને જ પ્રભુ મળે છે, એમ ધારીએ તો વળી દુઃખમાં ઘણો જ આનંદ થાય. પણ ખરેખર જેનાં ધનભાગ્ય હોય તે જ તમારાં પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેનું જીવન ગાળે. હું પણ મારાં પોતાનાં ધનભાગ્ય સમગ્રું છું કે તમારા જેવા સુશિક્ષિત અને ચારિત્ર-શીલ જ્ઞેન પોતાના સમયનો ભોગ આપી મારા હિતાર્થે પત્રો લખે છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં હું એવું જીવન ગાળવાને ભાગ્યશાળી થાઉં, એવી પ્રભુ પાસે મારી અંતઃકરની પ્રાર્થના છે.

લી.

તમારી સદ્ગતી જ્ઞાનાભિલાષી

જ્ઞેન પુષ્પાવતીના સરનેહ પ્રણામ.

પત્ર ૭ મો.

પતિપ્રેમનો અભાવ.

સત્યજ્ઞાસુ પ્રિયસખી પુખ્પાવતી !

તારો પત્ર મળ્યો. તારી સ્થિતિ વાસ્તે મને ખરા અંતઃકરણથી દુઃખ થાય છે. કારણ કે તારો સ્વભાવ સુશીલ અને પ્રેમાળ છતાં તારા પતિ તરફથી તને નિરંતર દુઃખનું કારણ રહ્યાં કરે છે. તું એકાંતમાં એસી યોધાર આંસુ પાડે છે, અને તે વાતની તારા કુંદુંબીઓને કે તારા પિતૃપક્ષના સ્વજનોને ખબર પડવા દેતી નથી. બહારથી લસતું મુખ રાખી જાણે કોઈ પણ ન બન્યું હોય, તેવો ભાવ રાખી તું સદા વર્તે છે; પણ છેવટે તારાથી તે વાત છુપી રાખી શકાઈ નહિ. તં મને તારી વિશ્વાસપાત્ર સખી જાણી મારા આગળ તારા હૃદયનો પડદો ઉઘાડ્યો. બહેન ! વિશ્વાસ રાખજે. જે વાત મારે કાને પડી, તે બીજા કાને જવા પામશે નહિ. કારણ કે પારકી ખાનગી વાત બહાર પાડતાં કેવાં માઠાં અને અને ત્રાસદાયક પરિણામો આવે છે, તે આ તારી સખીથી અનુભવ્યું નથી, પણ આટલું તો હું તને જણાવવાની મારી ફરજ વિચારું છું કે જેવી રીતે તં મારી આગળ તારું હૃદય ખુલ્લું કર્યું છે, તેવું બીજા કોઈ આગળ ખુલ્લું કરવાની મૂર્ખતા કરતી ના. કારણ કે એક વિકાન્ નાટક-કારે લખ્યું છે તે પ્રમાણે:—

બહેની ! દીલ ન દહએ, કોઈને કદાપિ;

દીલ તો છે કીડો જગત્ જાઝું પાપી.

કીડાની પીડા કહો શું પાપીઆને;

પલકમાં રમાડી પછી દેશે દાખી. બહેની.

માટે સ્વજન સિવાય-જેને આપણું પોતાનું જન-માણસ માની શકીએ તે સિવાય-બીજા કોઈ આગળ હૃદય ઉઘાડવાથી આપણું દુઃખ

ઝોછું થતું નથી, પણ તે દુઃખમાં ઉમેરો થાય છે, અને સ્વજન આગળ તો દુઃખ હૃદયનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી ખૂદાર નીકળી જાય છે.

આટલી સૂચના આપ્યા પછી હવે તે જણાવેલી હકીકતનો વિચાર કરીએ. સ્ત્રીને મન પતિના પ્રેમ સમાન આ જગતમાં ખીજું એક પણ સુખ નથી, અને પતિના પ્રેમના અભાવ સમાન ખીજું કંઈ દુઃખ નથી; એ તારાથી ક્યાં અગ્નિજ્વળ છે? છતાં તારે તારી આ સ્થિતિમાં સુખ મેળવવું હોય અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો નીચેની આપતો ધ્યાન પૂર્વક વિચારજો, અને જે યોગ્ય લાગે તે માર્ગ સ્વીકારજો.

તું જણાવે છે કે પતિને પ્રસન્ન કરવાના તારાબધા માર્ગો નિષ્ફળ ગયા. હું એ માની શકતી નથી. તારા પતિ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં કંઈ વિશેષ ખરાબ હોય એમ તો હું ધારતી નથી. કદાચ પૂર્વના ઝગજાનુ-બંધના સંબંધને લીધે તને જોઈ તેમનામાં વેર ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે કોણ કહી શકે? પણ તેવી સ્થિતિમાં પણ મારી તો સલાહ એ જ છે કે તું વિશેષ ઉદાર થા, અને તારા પ્રેમથી તેમનો દ્વેષ જીતી લે. આ કામ ઘણું કઠણ છે, કહેવા કરતાં કરવું ઘણું દુઃખકર છે. પણ આમ કરવાથી લાંબા વખત સુધી કરવાથી તેમનો દ્વેષ ઘટતો જશે. અને ધીમે ધીમે તે તને ચ્હાવા લાગશે. તેથી તને પણ સુખ થશે અને તેમના હૃદયમાં દ્વેષને બદલે પ્રેમ જન્મત થશે, એથી તેમનું પણ કલ્યાણ થશે, અને તમે ઉભય સાથે રહી વિશેષ સુખી જીવન ગાળી શકશો. ખૂદેન! તે ખરા પ્રેમનું સામર્થ્ય અનુભવ્યું નથી. સિંહ અને વ્યાધ જેવા હિંસક પશુઓ પણ પ્રેમને આધીન થાય છે, તો મનુષ્યની શી ગતિ? મારા પતિએ મને એકવાર સમજાવ્યું હતું કે—

“હૃદયો ગળવેલ જેવાં નથી, અને ગળવેલ પણ વળે છે, હૃદયો ચક્રમક જેવાં કઠણ નથી, અને ચક્રમક પણ ભાગે છે.”

ચક્રમક અને ગળવેલ કરતાં મનુષ્ય હૃદય વિશેષ કઠણ હોઈ શકે નહિ. તો હે ખૂદેન! જો તારો તારા પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ જીગરનો હશે તો જરૂર તેમના પર અસર કર્યા વિના રહેશે નહિ. ફળની સિદ્ધિ થતાં

વાર લાગે તો ગભરાઈને તારો પ્રયત્ન તજ દેતી ના. પ્રેમ પર્વતને હલાવે તો મનુષ્યના દિલને શું ન હલાવી શકે ? બહેન ! વિશ્વાસ રાખ અને સૌ સારાં વાનાં થશે.

બહાલી પુખ્ત ! એક બીજી બાબત ઉપર હવે હું તારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. ત્રીસ દેશના મહાત્મા સોફ્ટેટીઝને જે સ્ત્રી મળી હતી, તે ઘણી કઠોર સ્વભાવની હતી. તેને કંઈક કહીએ તો ખોટું નહિ. તે તેના પતિને અતિશય સંતાપતી હતી. એવો એક પણ દિવસ નહિ ગયો હોય કે જ્યારે આ બાઈ સોફ્ટેટીઝને કોઈને કોઈ નિમિત્તે હેરાન કર્યા વિના રહી હોય, તેનાં વાગ્યાણું નિરંતર ચાલુ જ હતાં. એક દિવસ આવાં ઘણાં વાગ્યાણુંનો પ્રહાર ખમી સોફ્ટેટીઝ ધરની બહાર નીકળ્યો કે તે સ્ત્રીએ મેડાની બારીએથી તેના પર મવીન જળનું કુંડું નાંખ્યું. સોફ્ટેટીઝે હસતા વહેને કહ્યું “ જ્યારે વરસાદ ગરજે, ત્યારે વરસ્યા વિના રહે નહિ. ” તે સમજતો હતો કે તેના પોતાનામાં સહનશીલતા, ધૈર્ય, ક્ષમા વગેરે સદ્-ગુણો ખીલે, તે માટે જ આવી સ્ત્રી તેને મળી હતી. તું પણ સોફ્ટેટીઝની માફક વિચાર કરી શકે કે તેવા જ ગુણો તારામાં ખીલે માટે જ તને આવો પ્રેમહીન પતિ મળ્યો છે. જે તું ભૂતકાળનાં કર્મો રોષ રોષને ભોગવશે તો જરૂર નવાં કર્મ બંધાશે. હવે તો હિમત રાખી જે કાંઈ આવી પડે તે આનંદપૂર્વક સહન કર. જે બોધ સુખમાં મળતો નથી તે દુઃખમાં મળે છે; માટે દુઃખરૂપ ગુરુ જે બોધ તને આપે તે શાંતિપૂર્વક સાંભળ અને તારા પતિનો કે બીજા કોઈનો દોષ કાઢ્યા વિના વીરતાથી તારાં દુઃખો ભોગવી લે. ધર્મ શાસ્ત્રો યથાર્થ જણાવે છે કે:—“ આપણાં સુખદુઃખનાં ખરાં કારણો આપણે પોતેજ છીએ. બીજાઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે. ” તારા પતિ પણ તારા દુઃખનું નિમિત્ત કારણ છે, માટે નિમિત્ત કારણ પ્રત્યે તિરસ્કાર કે દ્વેષ કર્યા સિવાય તારા પૂર્વ જન્મોનાં કૃત્યોના વિચાર કર કે જેના પરિણામે તારી આવી સ્થિતિ થઈ છે. તિરસ્કાર કે દ્વેષથી તો નવાં કર્મો બંધાશે અને ભવિષ્યમાં પણ આવાજ પ્રકારની સ્થિતિ ભોગવવાનો સમય આવશે.

તું લખે છે કે “ હું પ્રેમની ભૂખી છું, અને મારા પતિ તરફથી પ્રેમ મળતો નથી. તેથી મારું હૃદય ચીરાય છે.” ખૂબ ! તારી હકીકત ખરી છે. મનુષ્યો પૈસાના અભાવે, અથવા અમુક વસ્તુના અભાવે જોડલા દુઃખી છે તેના કરતાં પ્રેમના અભાવે વિશેષ દુઃખી છે, એ હું જાણું છું; પણ હવે તારે માટે એકજ માર્ગ છે. તારો પ્રેમ પ્રભુ પ્રત્યે જોડ. **મીરાંબાઈ**એ પોતાનો પ્રેમ પ્રભુ પ્રત્યે જોડ્યો હતો, તેમ તું પણ તારું ચિત્ત હવે તે પરમદૃષ્ટાન્તુ પરમાત્મા પ્રત્યે દોરવ.

જરૂર તારા પ્રેમની ભૂખ તે ભાગશે. જ્યારે મનુષ્યને કોઈ પણ આધાર રહેતો નથી, ત્યારે પરમાત્માજ તેનો આધાર બને છે. માટે હવે ઐહિક પદાર્થો તરફથી તારું મન ખસેડી ઉચ્ચ વસ્તુઓમાં તારા મનને જોડ. તારા હૃદયની નિર્મળતા અને તારા પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે તારા હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિ વ્યાપશે. અને સ્થૂણવડે તને જે સુખ મળી શકે, તેના કરતાં અનંત ઘણું સુખ તારા આત્માને પ્રાપ્ત થશે. ખૂબ ! ભક્તિ રસનો સ્વાદ ચાખી જો, અને પછી તને તે સિવાય બીજું કંઈ પણ ગમશે નહિ.

ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગો આવે, ધરનાં સર્વ મનુષ્યો પણ એકવાર કદાચ પ્રતિકળ થઈ જાય, છતાં તું તારા ઉચ્ચ સ્વભાવને અને પવિત્રતાને તજી ના. ખૂબ ! સંધ્યાગો તો કાલ બદલાશે, પણ જે એકવાર તારા શ્વેતવસ્ત્ર પર ડાઘ લાગ્યો તો તે હમેશને માટે જશે નહિ.

આ સાથે એ પણ કહેવાની જરૂર હું વિચારું છું કે તારે તારા બાહ્ય જીવનમાં કાંઈ પણ ફેરફાર હાલ કરવાનો નથી. તારા મનને ફેરવ અને જરૂર તું સુખ અને શાંતિના માર્ગ ભણી આવીશ.

જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારજો. તે ન અને તો બીજો માર્ગ લેજો, અને તે પણ ન અને તે: છેવટે આ ત્રીજો માર્ગ તારે વાસ્તે ખુલ્યો છે. એમ મારું માનવું છે.

પત્રમાં તું વિશેષ ખુલાસો આપી શકું ? છતાં એટલું તો જણાવું છું કે તારા દુઃખમાં મારો ભાગ છે, અને તને શાંતિ મળે તે જોવાને ઉત્સુક,
તારી સહની સખી,
ખૂબ સરોજ.

પત્ર ૮ મો.

આશા અને નિરાશા.

સત્ય જ્ઞાસુ સખી સુલકા !

તારે પત્ર મળ્યો. તું તારા વૃત્તિઓને વશ કરવા પ્રયત્ન છે. તું તે વૃત્તિઓને દાબી દેવા અથવા તેઓનો નાશ કરવા પણ માગે છે પણ તું તેમાં સફળ થતી નથી, અને તેથી તને દુઃખ થાય છે. પણ પ્રિય બહેન ! તારા દુઃખને દૂર કરવાનો માર્ગ છે. તારે આ કુદરતી નિયમ સદા સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ કે કોઈ પણ જાતની શક્તિનો આપણે નાશ કરી શકીએ નહિ. તેનું આપણે રૂપાંતર કરી શકીએ. તેને આપણે બીજા રૂપમાં ફેરવી શકીએ. નદીના જોશબેર બહેતા જળ પ્રવાહને આપણે શેકી સૂકીએ નહિ, પણ તેને બીજી દિશા આપીએ તો તે જળ આપણને ઘાળું ઉપયોગી થઈ પડે. કાવેરી નદીના ધોધ જળપરજનસ્ત છે. તે પ્રથમ પોતાના માર્ગમાં આવતી વસ્તુઓનો નાશ કરતા હતા. પણ તેની દિશા બદલવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વીજળીના પ્રભાવે કેટલાંએ ધરખાનાં ચાલે છે. તેજ રીતે આપણામાં રહેલી જે કાંઈ શક્તિ અવગે માર્ગે દોરાઈ હોય, તે શક્તિનો નાશ કરવાનો નથી, પણ તેને સવગે માર્ગે વાપરવી. જે આમ કરવામાં આવે તો તે શક્તિ આપણને ઘણીજ લાભદાયક અને. આ નિયમ આપણે આપણા જીવનમાં દરેક પ્રસંગે ઉપયોગમાં લગાડવો જોઈએ. પ્રિય બહેન ! તને ઘણીવાર નિરાશા આવી જાય છે. આ સંસારની શાળામાં જે પાઠ શીખવના છે, તેમાં કેટલાક દુઃખદર પણ હોય, પણ તેથી નિરાશ થવાનું નથી. કારણકે નિરાશા એ નરક છે. નિરાશા આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે એટલે આપણામાં નિર્બળતા આવે છે, આપણું જીવન તીરસ અને છે અને

કોઈ પણ મનુષ્ય કે કોઈ પણ પ્રસંગ આપણને આનંદ આપી શકતો નથી. કવિ વર્ડઝવર્થ લખે છે કે આપણે આશા અને પ્રેમથી જીવીએ છીએ. જે મનુષ્યમાં નિરાશાએ પ્રવેશ કર્યો તે જીવતો હોય તોપણ મરી ગયેશે માનવો. ત્યારે આશા રાખવાનું કારણ શું? આપણો આત્મા અમર છે, અને તેનું ભવિષ્ય એવી વસ્તુનું ભવિષ્ય છે કે જેના વિકાસ અને મહત્તાને હદ નથી. માટે ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં-પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ-મનુષ્યોએ આશા છોડવી નહિ. પ્રો. મણિલાલ નલુ-ભાઈએ લખ્યું છે કે: “લામો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.” આશાથી જ મનુષ્ય પ્રગતિ કરી શકે છે. માટે જાહેન! નિરાશાને તિલાંજલિ આપી આશાવતી બનજો.

જાહેન! તું મને તારા પત્રમાં વાસના અને ઇચ્છાશક્તિ વચ્ચેનો ભેદ પૂછે છે. તેનો પ્રત્યુત્તર આ પ્રમાણે છે. કોઈ પણ વસ્તુ દેખીને તે મેળવવાની કે ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે વાસના. ઇચ્છા શક્તિવાળો અથવા સંકલ્પ બળવાળો મનુષ્ય શાંત પજોમાં અમુક નિશ્ચયો બાંધે છે, અને વાસનાના પદાર્થો પાસે હોવા છતાં તે પોતાના નિશ્ચયોથી ડગતો નથી. તેણે સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્ન ખાવું હોય ત્યારે ખાય, અને ન ખાવું હોય ત્યારે ન ખાય, પણ મિષ્ટાન્ન દેખીને લલચાય જાય નહિ. ત્યારે વાસના-યુક્ત મનુષ્ય તે દેખી ખાવા લલચાય છે, અને તેનું મન તથા ઇન્દ્રિયો તે ભણી દોરાય છે. માટે વાસનાને વશ કરવાનો માર્ગ એ છે કે મનુષ્યે શાંતપજોમાં અમુક નિશ્ચયો બાંધવા. ધ્યાન વખતે હું અમુક રીતે જીવન ગાળીશ એવા નિયમો ધડવા, અને જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે જાહેરના પ્રલોભનો અથવા લાલચોથી દોરાઈ નહિ જતાં તે નિયમો અને નિશ્ચયો પ્રમાણે જીવન ગાળવું. લાલચના પ્રસંગો ઇન્દ્રિયો તથા મનને લાલચની વસ્તુ ભણી દોરશે, પણ તે ઇન્દ્રિયો તથા મનને સાફ સાફ જણાવી દેવું કે, “હું તમારો સ્વામી છું, અને મને જે હિતકર હશે તેજ થશે તેમાં તમે વચ્ચે આવી શકશો નહિ. મેં ધણો સમય તમારી ગુલામગીરી ઉઠાવી, પણ હવે તો મારા નિશ્ચયો પ્રમાણે જ વર્તશિ.” હલકી પ્રકૃતિને

દુઃખ થાય તો ભલે, છતાં જો મનુષ્ય ચોતાના નિશ્ચયને વળગી રહે છે, તો તેનું સંકલ્પ બળ દૃઢ થતું જાય છે, અને તેનું ચારિત્રબળ ખીલતું જાય છે.

નિશ્ચય વગરનો મનુષ્ય સંસારનાં કાર્યોમાં સિદ્ધિ પામતો નથી, તો પછી આત્મમાર્ગમાં ક્યાંથી આગળ વધી શકે ? ખૂદન ! જો તારે પણ વાસના પર જય મેળવવો હોય તો વાસનાની અસારતા સમજી-વિચારી તેના વિરૂદ્ધ વર્તવાને શાંત પગોમાં નિશ્ચય કરજો. તારી ભૂતકાળની વાસનાઓના બળે તું કોઈવાર ભૂલો પણ કરી બેસીશ, પણ તેથી ગભરાતી ના. ભૂલને ભૂલ તરીકે સ્વીકારી તારા નિશ્ચયોને વધારે સતેજ બનાવજો. જેમ આ નિશ્ચયનું બળ વધતું જશે, તેમ ભૂલો ઓછી ઓછી થતી જશે. અને છેવટે એવો પણ સમય આવશે કે જ્યારે વાસનાઓ સર્વથા નિર્મૂળ થશે.

ખૂદન ! એક ખીજ બાબત જો તારા ખાસ હિતની છે, તે આ સ્થળે જાણ્યા વગર રહી શકતું નથી. આપણી નિર્બંજતાઓ તથા ખામીઓ પ્રત્યે આપણાથી થવાય તેટલા નિષ્કૃષ્ટ થવું, પણ ખીજના દોષો તથા ખામીઓ પ્રત્યે આપણે ઉદાર ભાવ રાખતાં શીખવું. બધા જીવો એક સરખી સ્થિતિમાં નથી. મેં તને ઘણીવાર કહ્યું છે કે ઉન્નતિ ક્રમની એક સીડી છે, અને તેના જીદાં જીદાં પગથિયાં પર જીવો ઉભેલા છે. આપણાથી નીચેનાં પગથિયાં પર ઉભેલા જીવો આપણને હલકા અથવા પાપી લાગતા હશે. પણ આપણા કરતાં ઉંચાં પગથિયાં પર ઉભેલા જીવોને આપણે પણ તેવા જ લાગતા હોઈશું. માટે આપણી ભૂતકાળની તથા વર્તમાનકાળની અનેક નિર્બંજતાઓ તથા ખામીઓનો વિચાર કરી ખીજઓના દોષો ભણી ઉદાર દૃષ્ટિથી જોવું અને તેઓ તે દોષોથી મુક્ત થાય એવી શુભ ભાવના ભાવવી. જે મનુષ્ય નિરંતર ખીજના દોષો જોયાં કરે છે, તે આગળ વધી શકતો નથી. તેનું બધું વાતાવરણ તે દોષોના વિચારોથી ભરાઈ જાય છે, અને તેની દૃષ્ટિ મલીન થવાથી તે ખીજઓની સત્ય અને શુભ બાબતો જોઈ શકતો નથી. માટે કોઈ પણ વસ્તુ, બનાવ અથવા મનુષ્યમાં શું સાફ છે તે તપાસવું, અને તેની

પ્રશંસા કરવી. જે અશુભ છે તે નાશવંત છે, માટે તે સંબંધી વિચારો કરવાથી સામા મનુષ્યને કે આપણને કાંઈ પણ લાભ થતો નથી.

પ્રિય બહેન ! છેવટમાં એ જ જણાવવાનું કે જેનામાં વીર પૂજની ભાવના છે, અર્થાત્ જે મનુષ્યોના ગુણો જોઈ તે પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિભાવ દર્શાવે છે, અને તે ગુણોને અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનો વિકાસ ત્વરાથી થાય છે. ગુણોની પૂજા-ગુણો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ જણાવે છે કે આપણે તે ગુણો કોઈ દિવસ પ્રાપ્ત કરીશું.

બહેન ! આ વિચારો પર ચિંતન કરજો, અને તે વિચારો યોગ્ય હોય તો હવે તેને અમલમાં મૂકવા તત્પર થજો. મેં બોધ ઘણો આપ્યો, પણ તેનો ખરો આનંદ તો તે સમજીને અનુસરવામાં જ પ્રાપ્ત થશે.

લી.

તારી સદાની શુભેચ્છક બહેન,

“ સુશીલા ”

પત્ર ૯ મો.

હૃદયની કથની.

પ્રિય સદ્ગુણી સખી શાન્તા !

મને મળવાની તમારી ઉલ્કંઠા અતિ તીવ્ર છે, એમ તમારા છેલ્લા પત્ર પરથી જણાઈ આવે છે. આટલાં અધીરા ન થાઓ. બ્યારે વિધિ અનુકૂળ હશે ત્યારે મેલાપ થશે અને ખરૂં પુછાવો તો, હું તમારાથી ક્યાં દૂર છું ? આંખો મીંચીને જુઓ, એટલે હું તમારી સમીપ જ ઉભા છું. મને તો તમે સદા સર્વદા સમીપ જ લાગો છો, એટલે મને તમને મળવાની તમારા જેટલી ઉલ્કંઠા કદાપિ થતી નથી. મનુષ્ય સ્વભાવ છે, એટલે સાથે બેસીને નિર્દોષ વાત કરવાનો પ્રસંગ તો મને પણ ગમે છે, એમ કહું તો તેમાં હું સત્ય જ જણાવું છું.

બહેન ! તમારી નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ, તમારી ઉદારતા, અને તમારી ખીજાઓનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર લાગણીનો બ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે મારા હૃદયમાં તમારા વારતે ઘણોજ પૂજ્ય ભાવ પ્રકટે છે.

પ્રિય સખી ! હું કેટલાંક વર્ષોથી તમારા જેવી સ્નેહાળ, જ્ઞાની, અને મર્મજ્ઞ સખીને ખોળતી હતી. તે ખોળતાં મારે કેટલાંક પ્રસંગોમાં છેતરાવું પડ્યું છે, તેનો વિચાર કરતાં મારો આત્મા ખિન્ન થાય છે, પણ મેં તો શોધ જારી રાખી. મેં મારો સુસખી શોધવાનો નિશ્ચય છોડી દીધો નહિ, અને શોધતાં શોધતાં વિધિ અનુકૂળ બની અને તમે મળ્યાં, જેથી મેં મારૂં અંતઃકરણ તમારી આગળ ખાલી કર્યું અને તે મારે હું મારા હૃદયથી આનંદ પામું છું. કારણ કે સ્વજન આગળ દુઃખ હૃદયનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી બહાર નીકળી જાય છે. મેં તમને મારી સગી બહેન જેવાં ગણ્યાં છે. અને આ છંદગી સુધીતો તમારો ત્યાગ કરનાર નથી. અને મને તો

એટલે સુધી વિશ્વાસ છે કે આપણે પ્રભુ તુલ્ય બનીએ, ત્યાં સુધી પ્રભુ આપણો સંબંધ અખંડ રાખશે. કારણ કે આપણી મૈત્રી અન્યોન્યના વિકાસ માટે છે. એક બીજાને સહાય આપવા માટે જ પ્રભુએ આપણી મૈત્રી નીપજાવી છે. આપણો સંબંધ તદ્દન નિર્દોષ અને નિઃસ્વાર્થ છે. તેમાં મળતો આનંદ ખરેખર અવર્ણનીય છે. સ્વાર્થમાં તો તમે જાણો છો કે સુખ ક્ષણિક અને દુઃખગર્ભિત હોય છે. ત્યારે બહેન! એવા તુચ્છ સુખમાં કયો સુખ મનુષ્ય રાચશે?

પ્રિય બહેન! તમારી મૈત્રી થઈ તે પૂર્વે મારા હૃદયમાં ઘણી અનુદારતા હતી. બીજાના દોષો જોઈ હું અહંકારથી તે અવગણી ખુલ્લા પાડવા ચૂકતી નહિ. તેમ કરવા જતાં મારે અનેક શત્રુ ઉભા થયા. હું બીજાઓને સુધારી શકી નહિ. પણ તેમના દોષોનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી મારી વૃત્તિઓ પણ સદોષ થવા લાગી હતી. પણ પ્રભુ કૃપાએ તમે મળ્યાં, તમે મને ઉદારતાનો પાઠ શીખવ્યો. ત્યારથી હું બીજાના દોષો પ્રત્યે ધણા જ ઉદારભાવથી જોઉં છું, આથી મારું મન પ્રસન્ન રહે છે, અને લોકો નિષ્કારણ મારા શત્રુઓ થતાં અટકે છે.

પ્રિય બહેન! તમારું અનુપમ જીવન જ મારા આદર્શ રૂપ બન્યું છે. હજી મારે ધણા પાઠ શીખવાના છે. તમારો વાણીનો અપૂર્વ સંયમ જોઈને તો મને આશ્ચર્ય સાથે ભક્તિભાવ સ્ફુર્યો હતો. હું પણ તમારે પગલે ચાલી વાણીનો સંયમ રાખવા મથું છું. પણ ધણા સમયની ટેવ પડેલી હોવાથી ધણીવાર નહિ કહેવા જેવી વાતો બીજા આગળ કહી જવાય છે. ધણીવાર બીજાની છુપી વાતો પણ જાહેર કરી દેવાય છે. આથી ધણો પસ્તાવો થાય છે. હવે તો બીજાઓની સાથે વાતો કરવામાં હું ધણી સાવધ રહું છું. લોકો મને તેથી હવે મેંદી-થોડાખોલી કહે છે. હું મેંદીનો ખીતાબ અહણ કરીશ, પણ હવેથી અવિચારી અથવા પરદોષદર્શક વચન તો મારા મુખમાંથી કદાપિ નીકળશે નહિ. કારણ કે વાણીપર સંયમ નહિ રાખવાનાં કડવાં ફળો મેં જાતે અનુભવ્યાં છે.

બહેન ! જ્યારથી તમારી સાથે મને પરિચય થયો ત્યારથી મને એક બીજો પણ લાભ થયો છે. મને પુસ્તકો વાંચવાનો તો શોખ હતો, પણ મને નિયમસર વાંચવાની ટેવ ન હતી. કોઈ દિવસ ૫૦ પાનાં વાંચું અને દશબાર દિવસ સુધી એક પણ પાનું ન વાંચું, પણ તમે મને નિયમિત વાચનના અને તે પર મનન કરવાના લાભ સમજાવ્યા, ત્યારથી હું દરરોજ એક કલાક વાચન માટે ખાસ છલાયદો રાખું છું. હું નિયમિત વખતે મારું વાંચવાનું કામ કરું છું, પણ કોઈ દિવસ કામ આવી પડે, અને તે નિયમિત સમયે ન વાંચાય, તો જ્યાં સુધી એક કલાક ન વાંચુ ત્યાં સુધી હું પથારીમાં સૂઈ રહેતી નથી. એક કલાક વાંચ્યા પછી જ સૂઈ રહું છું. વાંચવા સાથે વાંચેલા વિભાગ પર તમે જણાવ્યા પ્રમાણે મનન કરવાથી મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. હવે હું મારા વિચારો બીજા આગળ સ્પષ્ટ રૂપમાં રજૂ કરી શકું છું. કોઈ સ્થળે પા કલાક બાપણ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ હવે ગભરાટ થતો નથી. વળી મનન કરવાથી ઘણા વિચારો પણ સ્પુરે છે.

બહેન ! મારે તમને હજી ઘણી વાતો કહેવાની છે. હું તમારા સંબુખ મારા હૃદયનો ભાર પૂર્ણ રીતે ખાલી કરી શકી નથી. મને એવો સમય મળતો નથી કે જ્યારે હું સ્વસ્થચિત્તે મારા મનનો બોજો તમારા આગળ ઠાળવી શકું. પ્રભુ એવો સમય આપશે, એવી આશાએ જીવું છું. તમે દૂર રહ્યાં. અને કાગળમાં કેટલું લખાય ? હું, તમે જાણો છો તેમ, વસ્તારીને ઉપાધિયુક્ત બનેલી છું. મારે બહાર ગામ જવું હોય, પણ મારા ધાર્યા પ્રમાણે સમય મળતો નથી. કારણ કે મારા પતિનો વ્યવસાય વધે છે અને મારી ફરજ પ્રમાણે તે વ્યવસાયમાં મારે મારો હિસ્સો આપવો જોઈએ. મારા પર મારા પતિનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને મારે માટે તે ધણીવાર બહુજ દુઃખો સહન કરે છે. આથી મને ઘણું લાગી આવે છે, અને તેમના પ્રેમનો બદલો કેવી રીતે વાળવો, એ વિચાર મનમાં રહ્યાં કરે છે. તેઓશ્રી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે પરાયેજન કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને હવે તેમની અવસ્થા

થઈ, એટલે મારે વધુ કાળજીથી બધું સંભાળવું પડે છે. પ્રિય સખી ! નિઃસ્વાર્થતાનો પાઠ હું તેમની પાસેથી શીખી છું. તમે જાણો છો કે મારા પતિનું અંતઃકરણ કેવું કોમળ અને પ્રેમાળ છે ! તેઓ પોતાની મોટી દીકરીને સાથે લઈને હમણાં બહાર ગામ ગયા છે. મારે તે મારી ઓરમાન પુત્રી સાથે વિરોધ છેજ નહિ; અને જ્યારથી તમારી મૈત્રી થઈ ત્યારથી તો વિરોધ માત્રને મેં તિલાંજલિ આપી છે. પણ તે છોકરીનું ઉદ્ધતાઈભર્યું વર્તન જોઈ કોઈ વાર મારા મનમાં લાગી આવે છે. મારી ફરજ તેના પ્રત્યે બળવું છું, પણ તેના પ્રત્યે હજી પ્રેમ-ભર્યાં હિમળકો આવતો નથી. તેનું કારણ એમ નથી કે તે મારી ઓરમાન પુત્રી છે, પણ તેનું અવિનીત વર્તન મારો પ્રેમ પ્રકટ થવા દેતું નથી. હું તે સંબંધમાં વિશેષ લખવા માગતી નથી. જો તમે તે છોકરીને સુધારવાને માથે લો તો હું ચાર માસ માટે તમારે ત્યાં મોકલી આપું. મને લાગે છે કે તમારા સ્નેહભર્યા અને જ્ઞાનપૂર્ણ સ્વભાવથી તમે તેને યોગ્ય માર્ગ પર મૂકી શકશો. જો આમ થાય તો હું અને મારા પતિ હમેશને માટે તમારા આભારી બનીશું. કારણ કે તેઓ પણ તેના આવા વર્તનથી અગ્ગણ નથી.

મુશીલ બ્લેન ! તખીયત સાચવશો ને કુરસદ મળે હસ્તાક્ષરનાં દર્શન આપશો. મારા પતિ કાઠીઆવાડ ગયા છે. પંદર દિન પાછાં ફરતાં થશે. તે દરમ્યાન વાચન વધારીશ અને સ્વીકારેલા સેવાના માર્ગમાં જેમ બનશે તેમ વિશેષ ચુંદર કામ કરવા પ્રયત્નશીળ રહીશ.

લી. તમારી આજ્ઞાકિત સખી

“લલિતા.”

પત્ર ૧૦ મો.

મનુષ્ય જીવનના કેટલાક પ્રશ્નો.

સુઝ ખડેન કાન્તા !

આપણે સ્ત્રીઓ છીએ, એ વાત ખરી છે, પણ તેથી આપણી મનુષ્ય તરીકેની ફરજો અટકી પડતી નથી. મનુષ્ય તરીકે આપણે કેટલીક ફરજો બજાવવાની છે, કેટલાંક કામો કરવાનાં છે, માટે આપણા જીવનના કેટલાક પ્રશ્નો આપણે તપાસીશું કે જેથી જીવન જીવવા યોગ્ય બને. જીવન એ શાળા છે, એમ જો આપણે સમજીએ તો તેમાં જે પાક શીખવાના હોય, તે કઠાણે મોંઢે નહિ શીખતાં આપણે આનંદભેર શીખી શકીએ, અને દુઃખી તથા દીન બનવાને બદલે સુખી તથા હીમ્મતવાન બનીએ.

આ જગતનો વિકાસ અથવા ઉન્નતિ યોજનાપૂર્વક ચાલે છે. બધા જીવો એક સરખી સ્થિતિના નથી અને હોઈ શકે નહિ. જીવો પ્રથમ ખનિજરૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યાં ફરોડો વર્ષ પસાર કર્યા પછી વનસ્પતિ રૂપે પેદા થાય છે. ત્યાં પણ લાખો વર્ષો પસાર કર્યા પછી જીવ પશુ વર્ગમાં આવે છે, અને પશુ વર્ગમાં લાખો સમય અનુભવ લીધા પછી તે મનુષ્ય સ્થિતિમાં આવે છે.

મનુષ્ય વર્ગમાં પણ તે ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે. પ્રથમ તે છેક જંગલી સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યાં તે ઢોરો સાથે રમે છે. પછી રખારીની સ્થિતિમાં આવે છે, ત્યાં સમયનો મોટો ભાગ તે પશુઓ સાથે જંગલમાં ગાળે છે, અને થોડો સમય મનુષ્યો સાથે પસાર કરે છે. પછી તે મજૂર વર્ગની સ્થિતિમાં આવે છે, અને અનુભવ લેતો લેતો—સુખ દુઃખ ભોગવતો ભોગવતો જીવ આગળ વધે છે. આ સંસાર

એ મોજ મળતું સ્થાન નથી, તેમ કેવળ દુઃખ આપવા માટેનું કેદખાનું નથી, પણ એક શાળા છે, જેમાં જીવાત્મા વિવિધ અનુભવો લઈ આગળ વધે છે. આ જગતનાં બધાં દુઃખો સકારણ છે. દુઃખો એટલે અનુભવની ખામી. જે બાબતનું આપણને અજ્ઞાન હોય તે બાબતમાં આપણને દુઃખ લાગે છે. પણ તે બાબતનો અનુભવ મળ્યા પછી તે કામ કરવામાં ઘણી સુગમતા આવે છે, અને છેવટે તો તે કામ કરવામાં આનંદ પણ અનુભવાય છે.

સ્ત્રીઓ જ્યારે પ્રથમ સાસરે જાય છે, ત્યારે પરાયાં મનુષ્યોને જોઈ પ્રથમ ગભરાય છે. ત્યાં સાસરામાં કેવાં કેવાં દુઃખો અને પ્રતિકૂળતાઓ હશે, તે વિચાર તેમને ગમગીન બનાવે છે. પણ સાસરે થોડો સમય રહ્યા પછી તે ગભરાટનું અને ગમગીનીનું વાદળ વાદ્યું જાય છે અને કેટલીક જુદોતો તો પિતૃગૃહે જવાનું નામ પણ લેતી નથી. એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે કે, “મન દુઃખી હોય ત્યારે ભક્તિ સુઝે છે, તે સમયે સંત સમાગમ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, સર્વ અનુભવો સુખ કરતાં દુઃખમાં વિશેષ મળે છે;” માટે દુઃખોને પણ આશીર્વાદરૂપ માની દુઃખરૂપ ગુરુ જે બોધ આપે તે સ્વીકારવાને તૈયાર થાઓ.

તમે મને પૂછો છો કે અમુક જીવો સ્ત્રીઓ તરીકે કેમ જન્મતા હશે, અને અમુક બીજા જીવો પુરૂષો તરીકે કેમ અવતરતા હશે ? તેનો જવાબ એ છે કે જીવાત્મા પોતાના વિકાસ ક્રમમાં દયા, કોમળતા, નમ્રતા, નિઃસ્વાર્થતા વગેરે શીખવાને સ્ત્રીશરીર ધારણ કરે છે, કારણ કે પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીરમાં આ ગુણો વિશેષ સહેલાઈથી શીખી શકાય છે. પ્રિય જુદન ! આપણે પુરૂષોને વાસ્તે જે ભોગ આપીએ છીએ, તેનો પત્નીસમા ભાગનો પણ ભોગ જો પુરૂષો આપણે વાસ્તે આપતા હોત તો આ પૃથ્વી સ્વર્ગસમ થઈ જત. આપણે તો જન્મથી જ સેવિકાઓ છીએ. પુત્રી તરીકે, પત્ની તરીકે, માતા તરીકે, શિક્ષિકા તરીકે, ધર્મ રક્ષિકા તરીકે, નર્સ તરીકે સર્વદા સેવા ધર્મ પાળી રહ્યા છીએ. આપણે આ બધું કામ અજ્ઞાનતાથી કરીએ છીએ, પણ જો

સમજાવું આપણે આ કાર્યો કરીએ તો આપણું જીવન ધણીને આદર્શરૂપ થયા વિના રહે નહિ. પુરૂષો અત્યારે સેવાનો પાઠ શીખવા તૈયાર થયા છે; પણ તેમાં જો જરા વધારે તકલીફ પડે તો તેઓ તે સેવાનું કામ છોડી દે છે. પુરૂષોમાં દૃઢતા, ધૈર્ય હિમ્મત, સાહસિકતા વગેરે ગુણો છે, પણ તે ગુણો તેમને નિષ્કુર અને સમ્પત હૃદયના બનાવી દે તે માટે આપણી તેમને જરૂર છે.

આપણને પુરૂષોનાં સમ્પત હૃદયોને નમ્ર બનાવવાની અલૌકિક શક્તિ મળેલી છે. જ્યારે શિવાજીનું ઔરંગઝેબની રાજસભામાં અપમાન થયું, અને તેને ત્રીજા દરજ્જાના રાજાઓની પાછળ ઉભા રહેવાનો દુક્રમ થયો ત્યારે તે તેનાથી સહી શકાયું નહિ. તે ઔરંગઝેબનું અપમાન કરી રાજસભામાંથી ચાલ્યો ગયો. તે રાજસભાના સામંતોએ ધાર્યું કે ઔરંગઝેબ આ શિવાજીનો શિરચ્છેદ કરાવશે, અને બન્યું પણ તેમ હોત. પણ તે ઔરંગઝેબની પુત્રી જેમ-ઉન-નિસા શિવાજીનું વીરત્વ, તેનો મર્દાનગીભર્યો ચહેરો, અને તેની સાહસિકતા જોઈ તેના પર શીદા થઈ ગઈ, અને પોતાના પિતાને નમ્રપણે આજીજ કરી કે મારે ખાતર તેનો તમે એક વાળ પણ વાંકો કરશો નહિ. અને સમ્પત હૃદયનો ઔરંગઝેબ પણ દયાથી પીગળ્યો. પ્રિય બહેન ! આ શું આપણે જોઈએ પ્રભાવ છે !

બહાલી બહેન કાન્તા ! તમે પ્રશ્ન પૂછો છો કે અમુક પ્રતિદ્વંદ્વ મનુષ્યની સાથે તમારો શા સાર જન્મ થયો ? તો તમારે જાણવું જોઈએ કે જીવો કાંઈ અકસ્માત જન્મતા નથી, અથવા અમુક કુટુંબમાં એકાએક ખેંચાઈ આવતા નથી. આ વિશ્વમાં કાર્યકારણનો મોટો નિયમ પ્રવર્તી રહેલો છે. તે નિયમ પ્રમાણે કાંઈને પણ અયોગ્ય દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી, અને યોગ્ય કાર્યનું પરિણામ ચાલ્યું જતું નથી. તે નિયમ આપણને જાણાવે છે કે જે લોકોની સાથે આપણે પ્રેમ કે દ્વેષનો તીવ્ર સંબંધ હોય, તેવા મનુષ્યો જ્યાં હોય ત્યાં આપણો જન્મ થાય છે. કુદરતનો હેતુ દ્વેષનો ત્યાગ કરાવી પ્રેમ શીખવવાનો છે. આ

કર્મનો નિયમ શિક્ષા કરનારો ધાતકી નિયમ નથી, પણ શિક્ષણ આપનારો દયામય નિયમ છે. આપણે વધારે ખાધું, અજીર્ણ થયું. કુદરતે આપણને શીખવ્યું કે હદ ખૂદાર ખાવામાં આવે તો રોગ જન્મે છે. આપણે ક્રોધ કર્યો, મુખ લાલચોળ થઇ ગયું. લોહી ઉઠી ગયું. લોહીમાં ઝેરી તત્ત્વ દાખલ થયું. થોડીવાર પછી માથું ચઢ્યું. આપણે શીખ્યા કે ક્રોધ કરવો નકામો-ભૂલ ભરેલો છે. આવી રીતે કુદરત આપણને અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ આપી રહી છે. આપણને આપણાં ભૂતકાળનાં કર્મો પ્રમાણે અમુક સંયોગોમાં જન્મ લેવાનો થાય, પણ તેમાં પણ કોની કોની સાથે આપણે સંબંધ બાંધેલો છે, તે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આપણને મળેલા પ્રતિકૂળ મનુષ્યનો ત્યાગ અથવા તિરસ્કાર કરી આપણે તેનાથી દૂર પડી શકીએ નહિ. જ્યાં મુઘી તે મનુષ્ય અને આપણી વચ્ચેની બેદબાવની દીવાલો તૂટે નહિ, અને હૃદયે એક થાય નહિ, ત્યાં મુઘી ફરી ફરીને તે મનુષ્ય સાથે આપણો જન્મ થવાનો. માટે છેવટે પણ પ્રેમ કર્યા વિના ચાલવાનું નથી તો અત્યારથી જ પ્રેમ કરી દેવને કેમ આછો ન કરવો ? માટે આપણા સ્વજનો તથા મિત્રો સાથે પ્રેમ સંબંધ બાંધવો, અને પછી તેનું ક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વિસ્તારવું. દેવ કરતાં પ્રેમનું બળ વિશેષ છે, એ નિયમ પણ આ સાથે તમારે સમજવો જોઈએ. દેવ એ નિષેધાત્મક (Negative) છે, માટે તેને કુદરતી મદદ મળતી નથી. પણ પ્રેમ એ નિશ્ચયાત્મક (positive) હોવાથી અખિત્ર કુદરત તેને અનુકૂળ અને છે. માટે જેમ અને તેમ દેવ ભાવ જતો કરો. તેને વાસ્તે ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જેના પ્રત્યે તમારા હૃદયમાં દેવ પ્રકટતો હોય, તેનો એકાદ સારો ગુણ શોધી કાઢો. જગતમાં એવી એક પણ વ્યક્તિ નથી કે જેનામાં એક પણ સદ્ગુણ ન હોય. માટે તેનો તે ઉત્તમ ગુણ શોધી કાઢી તેનો વિચાર કરો એટલે જશર તે મનુષ્ય વાસ્તે તમારા હૃદયમાં લાગણી-પ્રેમ-પ્રકટશે અને પ્રેમ તથા દેવ સાથે રહી શકે નહિ. માટે તમારો દેવ ઘટવા લાગશે, અને તે પણ તમારા પ્રેમના બળથી ખેંચાશે-તમારા પ્રત્યેનો તેનો વિરોધ આછો થશે,

અને ધીમે ધીમે તે તમને ચ્હાવા લાગશે. આ નિયમ પ્રમાણે જે મનુષ્ય
ચતે છે, તેની જીંદગીમાંથી અનેક કાંટાઓ દૂર થાય છે, અને તે ગુલા-
બની પ્રેમ ભરી મીઠાશ સર્વત્ર ફેલાવે છે.

ખેન ! તમને હું દુકમાં કર્મનો નિયમ સમજાવીશ કે જેથી તમારી
આસપાસ ખનતા ઘણા પ્રશ્નોના ખુલાસા તમને પોતાને જ મળી આવશે.
ખેડુત જુદાં જુદાં બીજ વાવ્યાં કરે છે, પણ તે બધાનું ફળ એકદમ
આવતું નથી. પાકેલાં ફળ તે મનુષ્યનું પ્રારબ્ધ કર્મ સમજવું. જે બીજ
વાવવામાં આવ્યાં છે, પણ જેનું ફળ આવ્યું નથી, તેને સંચિત કર્મ જાણવું. અને
મનુષ્ય જુનાં કર્મ ભોગવતાં જે નવા વિચારો, વાસનાઓ અને કાર્યો કરે
છે, તેથી નવું કર્મ બંધાય છે તે ક્રિયામાણ કહેવાય છે. દરેક પુરુષ યા સ્ત્રી
પોતાના વિચારો, વાસનાઓ, કાર્યો, વચનો અને શરીરના જુદા જુદા અવ-
યવોનો ઉપયોગ કરીને કર્મ બંધે છે. જે મનુષ્ય ચક્ષુનો દુરુપયોગ કરે
છે-એટલે કે જે મનુષ્ય ચક્ષુદ્વારા કુદરતનું સૌંદર્ય અને પ્રભુનો મહિમા
જોવાને બદલે લોકોની અદેખાઈ દરવામાં અથવા વિદ્યારી દૃષ્ટિથી સામી
વ્યક્તિઓને જોવામાં પોતાનો સમય ગાળે છે. તે આંખનો દુરુપયોગ
કરે છે-અને તેના પરિણામે તે બીજા ભવમાં અંધ બને છે. જે મનુષ્ય
કાયા કાનનો હોય અને બીજાની નિંદાને લગતી વાતોને સાંભળી સત્ય
તરીકે માની લે, તે આ રીતે કાનનો દુરુપયોગ કરે છે, જેથી કુદરત
તેની પાસેથી કાનનો ઉપયોગ લઈ લે છે, જેથી તે બીજા ભવમાં બ્હેરા
તરીકે જન્મે છે. વળી જે મનુષ્ય વાણીનો દુરુપયોગ કરે છે-બીજાની
નિંદા-બદ્દેખાઈ વગેરે કરે છે. તે બીજા ભવમાં મુગો જન્મે છે. દુકમાં
જે જે શક્તિઓનો આપણે દુરુપયોગ કરીએ છીએ, તે તે શક્તિઓ
વિનાના આપણે થઈએ છીએ.

સુશીલ ખેન ! ત્યાં સુધી મનુષ્ય જૂતકાળ તરફ જ દૃષ્ટિ રાખ્યાં
કરશે, અને જૂતકાળના અધિકારમય વાતાવરણનો વિચાર કર્યો કરશે.
ત્યાં સુધી તે દુઃખમાં જ રહેવાનો. મનુષ્યે જૂતકાળની ભૂલોને ભૂલી ભવિ-
ષ્યના પ્રકાશમય વાતાવરણનો વિચાર કરવો. સર્વ ભૂલો અજ્ઞાનથી જ

ઉદભવે છે. સર્પ ડસે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ તો સર્પના મુખમાં કદાપિ પગ મૂકતા નથી. અગ્નિ બાળે છે એનું આપણને જ્ઞાન છે તો આપણે સદા અગ્નિથી દૂરજ ભાગીએ છીએ. અમુક બાબત બૂલભરેલી છે, એવી જો મનુષ્યને અડગ શ્રદ્ધા થાય તો તેવી બૂલ તે કદાપિ કરેજ નહિ.

માટે પ્રિય પહેન ! કુદરતે આપણને જે જે શક્તિઓ આપી છે, તેનો આપણે સદુપયોગ કરવો. જેમ દુરુપયોગ ખોટો છે, તેમ અનુપયોગ પણ અનુચિત છે. માટે આપણી શક્તિઓનો વાજબી ઉપયોગ કરવો, કે જેથી આપણી શક્તિઓ ખીસે, અને ભવિષ્યમાં આપણે વિશેષ સારી શક્તિઓ સાથે જન્મ લેવા ભાગ્યશાળી થઈએ. લી.

તારી શુભેચ્છક સખી,

“ત્રમલીલા.”

પત્ર ૧૧ મો.

પોતાને જાણુ.

જહાલી જહેન લીલાવતી !

મારો ગયો પત્ર તે વાંચ્યો અને તારા મન પર જે અસર થઈ અને તને જે શાંતિ વળી, તેથી મારા હૃદયને પણ સંતોષ થાય છે. તું તને પોતાને જાણુ નહિ, એટલે કે જ્યાં સુધી આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવે નહિ, ત્યાં સુધી તને ખરી શાંતિ મળી શકશે નહિ. “તારા આત્માને જાણુ” એવો ઉપદેશ ઘણા તરફથી આપવામાં આવે છે. તેં પણ ઘણીવાર તેવો બોધ સાંભળ્યો હશે. જહેન ! હું તને જેવી રીતે જોઈ શકું છું, તેવી રીતે તું તારી જાતને જોઈ શકતી નથી. એ જ ઘણી દિલગીરીની વાત છે. પણ એમાં તારો દોષ નથી. બીજાં બધાં જ્ઞાન મેળવવાં એ કામ ઘણું સહેલું છે, પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. વળી પોતાના સ્વભાવના જ્ઞાનના અભાવે જ મનુષ્યને અગણ્ય દુઃખો અને આપત્તિઓ ભોગવવાં પડે છે. જહેન ! તારે પણ તે જ દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, અને તારા ચિત્તને શાંતિ વળતી નથી.

જહેન ! આપણી સખીઓ આપણને આપણા ગુણ દોષ યથાર્થ રૂપમાં દર્શાવતી નથી, કારણ કે આ જગતમાં ખુશામત કરનારી ઘણી વ્યક્તિઓ છે, અને કોઈની ખુશામત કરવા કરતાં વાજખી રીતે કષ્ટ આપવામાં વધારે પ્રેમની જરૂર છે. આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ, તેના કરતાં આપણે તદ્દન જુદા જ હોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ; અને એમાં આપણે ભૂલ કરીએ છીએ એમ પણ આપણને લાગતું નથી. જહેન ! તું તારી જાતને દૃઢ, સ્થિર અને નિશ્ચિત મનવાળી માનતી

હતી. પણ તને જે કડવો અનુભવ થોડા સમય પર પ્રાપ્ત થયો, તે ઉપરથી તને જણાયું હશે કે તેમ માનવામાં તારી મોટી ભૂલ થતી હતી. તારું ચારિત્ર્યજળ કસોટીના પ્રસંગે ડગમગવા લાગ્યું; પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનજે કે છેવટે તારા સન્નિધિયો વિજયી નીવડ્યા. એ નિર્બંજતા ફરીથી તારા પર વિજય ન મેળવે, તે માટે હવેથી સાવધ રહેજે.

શ્રી મહાવીરપ્રભુએ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હે જોતામ ! એક ક્ષણમાત્ર પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ.” મન પતાકાના પટ જેવું, કુન્ડરના કાન જેવું અને અને શરદ્કાતુના વાદળ જેવું અસ્થિર અને ચંચળ છે.

અર્જુન જેવા દિવ્ય સંપત્તિવાળા પુરુષને પણ કહેવું પડ્યું હતું કે:—

“ચંચળ મન છે ઠગારું, ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું.

સંકલ્પ લાવે, વિકલ્પો કરાવે, એને તે શી રીતે વાઈ?

ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું— ચંચળ.

જ્ઞાન વિચાર કહ્યો નવ માને! લાગે છે એ તો અકારું!

ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું— ચંચળ.

ઝાઝું દિસે બળવાળું એ મુજથી! એથી હવે તો હું હારું!

ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું— ચંચળ.

બનતે દાવાનળમાં ઝંપલાવે, જાણીને ઝેર પીનારું!

ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું— ચંચળ.

પૂછત પાર્થ પ્રભો! પ્રેમસાગર! કથી પેર મનને હું મારું?

ઓ ભગવાન! ચંચળ મન છે ઠગારું— ચંચળ.

બહેન ! આવા મનને એકદમ વશ કરવું એ કામ તો ઘણું અઘરું છે, છતાં તેને અશુભ વિચારમાંથી શુભ વિચારમાં વાળવાનું કામ તો આપણે કરી શકીએ. અશુભ વિચારો દૂર કરવાને આપણે તેની સામે થઈએ તો પરિણામ એ આવે છે કે ઉલટું તેને બળ મળે છે. આપણે અમુક વિચાર દૂર કરવાનો છે, એ વિચારમાંજ તે વિચારને પુષ્ટિ મળે છે. એક યોગીએ પોતાના એક શિષ્યને કહ્યું કે, “ધ્યાન ધરજે, પણ ધ્યાનમાં

વાંદરાનો વિચાર કરતો ના.” તે પછી તે શિષ્ય ધ્યાન કરવા લાગ્યો. અને તેણે અર્ધા કલાક સુધી ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં વાંદરા સિવાય તેને બીજા કશાનો ખ્યાલ આવી શક્યો નહિ, માટે જે અશુભ વિચારો આવતા હોય તેને દૂર કરવાને મહેનત નહિ કરવાં મનને શુભ વિચારોથી ભરવા પ્રયત્ન કરવો, સારા ગ્રન્થો વાંચવા, કોઈ સારા શ્લોક મોંઢે કરી રાખ્યા હોય તેનો ઉચ્ચાર કરવો, કોઈ ભજન આવડતું હોય તો તેને ભાવસહિત લલકારવું. જેથી મનની અંદર શુભ વિચારો જાગ્રત્ થાય તેવાં બધાં શુભ નિમિત્તોનો આશ્રય લેવો. આથી શુભ વિચારોનું બળ ધીમે ધીમે વધતું જશે. બધાં શુભ વિચારોનું બળ વધ્યું, એટલે અશુભ વિચારો આપોઆપ ચાલ્યા જશે. જેમ જોશભેર ચાલતા ચક્ર તરફ કોઈ પણ વસ્તુ ફેંકવામાં આવે તો તે ચક્ર તે વસ્તુને દૂર ફેંકી દે છે, તેમ બ્યારે શુભ વિચારોનું ચક્ર જોશભેર ચાલતું હોય છે. તે સમયે અશુભ વિચાર આવતાં તરતજ ચાલ્યો જાય છે. આ પ્રયોગ અનુભવસિદ્ધ છે. ખૂબ! તમે પણ અનુભવ કરશો તો તમને તેની ખાત્રી થશે. મેં મારા મનમાં આવતા અશુભ વિચારોને આ રીતે ૨૦ વર્ષ પર દૂર કર્યા હતા, ત્યારથી મારા મનમાં શુભ વિચારો આવે છે. હજી તે અશુભ વિચારોને વશ કરવાનું કામ પૂર્ણ થયું નથી, પણ મારા મનમાં અશુભ વિચારો નથી આવતા, એ કાંઈ ઓછી શાંતિ નથી. અમુક દૂર કરવા યોગ્ય વિચારો સંબંધી જરાપણ વિચાર કરવાને બદલે તેના વિરોધી શુભ વિચારોને મનમાં સ્થાન આપજે, તેનુંજ ધ્યાન ધરજે, તેનુંજ ચિંતન કરજે, રાતદિવસ તેવીજ ભાવનાવાળાં ભજનો ગાજે. ખૂબ! તારો કંઠ મધુર છે, તને ભજન પણ આવડે છે, તો હરતાં. ફરતાં, ખાતાં, પીતાં, તેનું રટણ કરજે. એટલે તે શુભ ભાવનાઓનું એટલું બધું બળ થશે કે અશુભ ભાવ, સૂર્યના પ્રકાશ આગળ ઝાકળ દૂર થઈ જાય તેમ, નાશ પામી જશે. ખૂબ! લખવાનું ધણું છે; પણ આ એકજ બાબતનો હાલતો વિચાર કરજે. વળી તારા જેવી મારી એક શિષ્ય ખૂબ પ્રતિ જે પત્ર લખવામાં આવેલો, તેની નકલ પણ આ

સાથે ખીડી છે, તે પર વિચાર કરજે, તો તેમાંથી પણ તને ધણું શીખવાનું મળશે.

બહાલાં બહેન! પુરુષાર્થ એજ મનુષ્યનું મોટું શસ્ત્ર છે. પેલા દેખાતા ઝાંખા પર્વતની ટોચ પર એ વડેજ જઈ શકાશે. જે સ્થિતિમાં મનુષ્ય મૂકાયો હોય, તેનાથી સતોષ માની બેસનાર ત્યાંનો ત્યાંજ પડી રહે છે. બહેન! જે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં મનુષ્ય મૂકાય છે તે તેને વશ થવા માટે નહિ, પણ તેને તોડી પાર ઉતારવાનો પુરુષાર્થ કરી બળ મેળવવા માટે દૈવી ઇચ્છા-યોજનાથી આવી પડે છે. જે સંયોગો આપણને પકડી રાખી શકે, જે સંયોગો જીવનને સંસારમય બનાવી દે, જે સંયોગો આપણા જીવનને અસત્યથી ભરે, તે સંયોગોની સાથે લડી, તોડી, ફેડી બહાર નીકળી મેળવેલું બળ પ્રભુચરણે મૂકી તેની પાસેથી કામ માગી લેવું. બહેન! આ મનુષ્ય જીવનનો હક છે. આ રીતે પરમબળ-પ્રભુતા મેળવી પ્રભુની સમીપ જઈ શકાય છે. કોણ જાણે કેમ, મને જ્યારે તારો વિચાર આવે છે, સારે હાલ જે સ્થિતિમાં તું છે, તે સ્થિતિમાં તને જોતાં-કલ્પતાં સહજ કંપારી આવે છે. એ તારો ધર્મ હવે નથી. તારું સર્વસ્વ પ્રભુને માટે જગતને માટે હોમાઈ તારી શક્તિ તેને માટે વપરાવી જોઈએ. બહેન! પ્રવૃત્તિ માર્ગના ગામીઓ માટે જે જરૂરનું છે, તે હવે આપણે માટે નથી. આપણે તો નિવૃત્તિ માર્ગના ગામી થવાનો દાવો કરીએ છીએ.

મને એટલી તો ખાત્રી થઈ છે કે જો કોઈ મનુષ્ય જગતને ખાતર નહિ-જગતને દેખાડવા ખાતર નહિ પણ સારી રીતે પોતાનો મળ ધોવા ઇચ્છતો હોય, તેણે હૃદયચુક્રમાં જઈ ધ્યાન કરવું જોઈએ. જે મનુષ્ય બહુ બોલે છે, જ્યાં ત્યાં પોતાને આગળ પાડવા ઇચ્છે છે, તે મનુષ્ય પોતાના અવાજમાં પોતાના મમત્વની ગરબડમાં પોતાનામાં રહેલ આંતર ધ્વનિ-પ્રભુનો પરમનાદ સાંભળી શકતો નથી. બહેન! શાંત-ચૂપ-રહેતાં પેલા શાંત અવાજને વારંવાર બહાર આવવાનો આપણે માર્ગ આપીશું.

બહેન ! તું એ પરમ શાંતિથી એ હૃદયગુફામાં વાસ કરીને તને જે અનુ-
ભવ થાય તે મને જરૂર લખી જણાવજો. બસ શાંત આનંદ-તેના પરમ
બહેણમાં જીવનને બહેતું મૂકી દેતું, અને તેના પ્રતિનિધિરૂપ થઈ ધ્રુમવું,
બહેન ! આથી વધારે લખવાનું હાલ કંઈ નથી. તને ઘણા દિવસ થયાં
પત્ર નથી લખ્યો, તે જાણીને જ આ પત્ર લખ્યો છે અને ભવિષ્યમાં
પણ હવે ક્યારે લખીશ, તે પ્રભુ જાણે. હવે તો મને બહુ મોટી માગ-
ણીઓ યાદ આવે છે, અને તેમાંની પહેલી માગણી તો બસ એજ કે
આપણું જીવન તદ્દન શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ, પ્રેમી, શાંત, પ્રભુના પ્રતિનિધિ-
રૂપ-દૂતરૂપ થવું જોઈએ.

લી૦ તારી શુભેચ્છક સખી,

“ જયોત્સ્ના. ”

પત્ર ૧૨ મો.

પવિત્રતાના પંથે.

પવિત્રતાના પંથમાં વિહરનારી પ્રિયસખી ચંદ્રલક્ષ્મી !

તારો પત્ર મળ્યો. મને તારો પત્ર વાંચી અતિ આશ્ચર્ય થાય છે. તારામાં આટલું બધું બીકણુપણું શાથી છે, તે મારાથી સમજાતું નથી. જ્યાં પવિત્રતા છે, ત્યાં તો નિર્ભયતા હોવી જોઈએ. પવિત્રતાની શક્તિ અલૌકિક છે, તે છતાં તું કેવળ ભીરૂ (બીકણુ) લાગે છે, એ શું ? આથી તારી પવિત્રતા પર હું આરોપ મૂકવા માગતી નથી; પણ તારા સ્વભાવમાં ખામી ક્યાં છે, તે બતાવવા માગું છું કે જેથી તે ખામીથી તું મુક્ત થઈ શકે. પવિત્રતા એ પ્રકારની છે, એક નિષેધાત્મક અને બીજી નિશ્ચયાત્મક. નિષેધાત્મક વૃત્તિવાળા જીવો સર્વદા પાપકર્મથી અને પાપનાં સ્થાનોથી દૂર ભાગે છે, અને તે તેમના હિતની વાત છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં અશુભની સામે થવા જોઈતું બળ ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી આવી વૃત્તિ તથા વર્તન રાખવું એ ઇષ્ટ છે; કારણકે તેથી જીવ અનેક પ્રકારના ભયથી બચી જાય છે. આ કારણથીજ બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે જૈનધર્મે નવ પ્રકારની વાડો (રક્ષણ કરનારી દિવાલો) બાંધી છે. જે પવિત્રતાનું વારંવાર રક્ષણ કરવું પડે, તે ઉંચી કોટીની પવિત્રતા કહેવાયજ નહિ. માટે હવે બીજા પ્રકારની પવિત્રતા જે નિશ્ચયાત્મક પવિત્રતા છે, તે ખીલવવાનો સમય તમારા જીવનમાં આવી લાગ્યો છે.

મારે અમુક જાતની અપવિત્રતાથી બચવું છે, એવા વિચારો કરવાને બદલે પવિત્ર વસ્તુઓનો વિચાર કરો, તમારી લાગણીઓને પવિત્ર બનાવો, અને તમારાં વચનોને કેવળ પવિત્ર રાખો, અને જો આ પ્રમાણે

તમારા વિચારો, લાગણીઓ, અને વચનો પવિત્ર હશે, તો તમારાં કાર્યો આપોઆપ પવિત્ર બનશે. અને એ પવિત્ર કાર્યોમાંથી તમારામાં અદ્ભુત બળ પ્રકટશે. અત્યારે લોકો તમે ભલાં છો, એમ કહે છે, પણ મારા કથન મુજબ વર્તન રાખતાં લોકોમાં તમારી પવિત્રતાની એવી છાપ પડશે કે અપવિત્ર મનુષ્યો પણ તમારી પવિત્રતાનો પ્રભાવ સ્વીકારશે. તમારી પવિત્રતા સ્વયંભેવ બેલવા લાગશે. અત્યાર મુઘીની તમારી પવિત્રતા નિષેધાત્મક છે. તમે અપવિત્રતાથી બચ્યા છો, એટલે અંશે તમે પવિત્ર છો; પણ હવે તમારી પવિત્રતા એવી બળવતી બનાવે કે તે પવિત્રતાનાં કિરણો તમારા દરેક અંગમાંથી કસ્તુરીની માફક ચારે બાજુએ ફેલાય, અને તમે બેલ્યાચાલ્યા વિના, કોઇને પણ ઉપદેશ આપ્યા વિના તમારી પવિત્રતાનો પ્રભાવ તમારા સંબંધમાં આવતાં સર્વ જીવો પર પાડી શકો. પ્રિય બહેન ! એવો દિવસ તમારા જીવનમાં ક્યારે આવશે ? તમે આત્માની પવિત્રતાનું ચિંતન કરો. આત્મા પવિત્ર છે, હું તે આત્મા છું, માટે હું પવિત્ર છું, એવું સદા સર્વદા ચિંતન કરો. એ ભાવનાઓ તમારા મનમાંથી સતત બહેવા દો. એટલે આખા વિશ્વમાંથી પવિત્રતાનાં આંદોલનો તમારા ભણી ખેંચાઇ આવશે. તમે પવિત્રતાના મધ્ય બિન્દુ-રૂપ થશો. તમારી અનેક બહેનોને તમારું જીવન આદર્શરૂપ થશે. નિષેધાત્મક પવિત્રતા કેવળ પોતાનું સાચવી બેસી રહે છે; પણ નિશ્ચયાત્મક પવિત્રતા જાતે તો બચે છે, પણ હજારોને તારે છે.

જગતમાં અનેક પવિત્રતા સ્ત્રીઓ હોવા છતાં શા સારૂ લોકો સતી સ્ત્રીઓનાં વખાણુ કરી પ્રાતઃકાળમાં તેમને નમે છે ? તેમનામાં નિશ્ચયાત્મક પવિત્રતા હતી. જે આણીના પ્રસંગે ટકી રહી, એટલું જ નહિ પણ તેમણે તે પવિત્રતાનો નાશ કરવા મથનાર ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો. એવી પવિત્રતાની જગતને ઘણી જરૂર છે. એક દીપક અનેક દીપકોને પ્રકટાવી શકે છે. તમારે કેવળ એક જ બાજુએ પ્રકાશ આપે એવા કોડીયાના દીવા સમાન થવાનું નથી. પણ તમારે તો ચારે બાજુએ ઉપર તેમ જ નીચે સર્વ દિશાએ પ્રકાશ આપનાર દીપક સમાન થવાનું

છે. તમારે વાસ્તે એવું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય હું જોઈ શકું છું, તેથી જ આ પત્ર તમને લખું છું. તમને તમારા ગૌરવનું હજી જ્ઞાન નથી; કારણકે તમે ધરખુણે ભરાઈ રહ્યા છો, પણ તમારામાં ગુપ્ત રહેલી પવિત્રતાની જ્યોત મારામાં જોવામાં આવી છે. સ્વાસ્થીજ મારા હૃદયમાં તમારે વાસ્તે પૂજ્યભાવ પ્રકટ્યો છે; અને મારી ભાવના સતત એજ રહ્યાં કરે છે કે તમારી તે જ્યોતને તમે વધારે પ્રખળ બનાવો, અને જરૂર તમારા દીપકમાં અનેક આત્માઓ પોતાની જ્યોત જગાવી પવિત્રતાના પંથે પૂર્ણ વેગથી વિહરશે,

લી૦ તારી સદ્ગતિ શુભેચ્છક વડીલ બહેન,

“મનોરમા.”

પત્ર ૧૩ મો.

સાચી સલાહ.

ગુણાનુરાગી ઉચ્ચપદાભિલાષી જહેન સુમિત્રા!

તમારા જીવન વિકાસમાં મદદગાર થાય એવા કાંઈક ઉપદેશ મારે તમને આપવો જોઈએ, એવી તમારી ઇચ્છા છે, તો તે ઇચ્છાનુસાર આ પત્ર લખું છું.

છેલ્લાં બે વર્ષોથી હું તમને ઓળખતી થઈ, તે પૂર્વે હું તમને ખીલકુલ જાણતી નહતી. તમે કેટલીકવાર ભૂતકાળનો વિચાર કરી દુઃખી અથવા ખિન્ન થતાં દેખાઓ છો. મારે તે સંબંધમાં તમને એ જણાવવાનું કે ભૂતકાળના વિચારો અને કાર્યોને ભૂતકાળના ખાડામાં ફેંકી દો. ભૂત તે ભૂતકાળનો વિષય થઈ ગયો; હવે તે પર વિચાર કરવાથી લાભ શો? તેમાંથી જે પાઠ શીખવા યોગ્ય હતા, તે તમે શીખી લીધા. આથી તમારા જીવનનો એક રીતે વિકાસ થયો. તમે તમારા અનુભવથી તમારા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી જહેનોનો ઉદ્ધાર કરવા અને તેમને સન્માર્ગે દોરવા સમર્થ થશો, એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી.

વળી ભવિષ્ય આપણા હાથમાં છે, આપણી વર્તમાન સ્થિતિ આપણા ભૂતકાળના વિચારો, વાસનાઓ અને કાર્યોને આભારી છે; પણ અત્યારના આપણા વિચારો, વાસનાઓ અને કાર્યોવડે આપણું ભવિષ્ય ધડાતું જાય છે. ભૂતકાળ પરિમિત હૃદવાળો છે, પણ ભવિષ્ય અનંત છે. પરિમિત સમયનાં કાર્યોનું ફળ પરિમિત હોઈ શકે, પણ આપણે ભવિષ્યને તો દરપળે આપણી ભાવના પ્રમાણે ધડતા જઈએ છીએ. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે મનુષ્ય ન્યાયથી શુભ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરે છે, ત્યારથી

જ તે સંત કે સતી બને છે; કારણ કે તેનામાં સંતપણાના કે સતી-પણાનાં બી રોપાતાં જાય છે, અને તેનું ફળ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે અવશ્ય આવશે.

બીજી એક બાબત એ સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય સંબંધી આપણે તેની હાલની સ્થિતિપરથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ ભવિષ્યમાં એ કેવો થશે, તે જોવાનું છે. એકવાર જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને તેમના પુત્ર ભરતચક્રવર્તીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ સભામાં કોઈ એવો જીવ છે કે જે ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થાય ? ત્યારે ઋષભદેવે જવાબ આપ્યો કે તારો પુત્ર મરીચિ હાલ ત્રિદંડી સંન્યાસીના વેષમાં છે, તે છેવટનો તીર્થંકર થશે. તે ઉપરથી તે ભરત ચક્રવર્તીએ પોતાના પુત્ર મરીચીને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું કે

“ નહી વંદું ત્રિદંડી વેષ, હું તો વંદુ ચરમ જીનેશ. ”

હાલનો તારો આ ત્રિદંડી સંન્યાસીનો વેષ જોઈ હું તને નમતો નથી, પણ ભવિષ્યમાં તું ચરમ-છેલ્લો તીર્થંકર થવાનો છે, માટે હું તને નમું છું. આપણે બધા બનતા ઈશ્વરો છીએ. દરેક જીવ ઈશ્વર બનવાની ક્રિયામાં છે. માટે તેની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર નહિ કરતાં તેના દોષ અને ખામીઓ દૂર જતાં તે કેવો લાગશે, તેનો વિચાર કરો. આવી દૃષ્ટિ રાખવાથી આપણે બીજાઓની નિર્બળતાઓ તથા દોષો તરફ વિશેષ ઉદ્ધર થઈ શકીએ છીએ.

આપણા આત્માના અનંત બળ આગળ, અને વિકાસ ક્રમની ઈશ્વરી યોજના આગળ આપણી હાલની નિર્બળતાઓ પણ દૂર થઈ જશે, એવો વિચાર કરવાથી આપણને બળ મળે છે, અને તે બળથી આપણે ઘણી ત્વરાથી આગળ વધી શકીશું.

જો આપણે આપણી નિર્બળતાઓનો જ વિચાર લાવ્યા કરીશું તો આપણી નિર્બળતાઓ વધતી જશે, અને આપણો આત્મા નિસ્તેજ બનતો જશે. માટે નિર્બળતારૂપ વાદળનો વિચાર ન કરતાં આત્મરૂપ

સૂર્યનો વિચાર કરો, એટલે જરૂર તમારામાં આત્માનું ખરૂં બળ આવવા લાગશે. અને પ્રતિકૂળ સંયોગોરૂપ વાદળો તે સૂર્યના તેજથી વીખરાવા લાગશે.

પ્રિય બહેન ! ઉચ્ચ જીવન ગાળવાને એક કુંચી સદા સ્મરણમાં રાખશો કે પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે. તે આપણા વિચારો તથા કાર્યોને જુએ છે, દિવસે તેમ જ રાત્રે સર્વ સ્થળે તે આપણને જોઈ રહ્યા છે. કવિએ યથાર્થ કહ્યું છે કે—

ભોંયમાં પેસી ભોંયરે કરીએ છાની વાત,
ધડીએ મનમાં ઘાટ તે જાણે જગનો તાત.

માટે તે સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની રૂપ-રૂમાં આપણે જીવન ગાળતાં હોઈએ તેવી રીતે વિચારો કરવા, વચનો બોલવાં અને કાર્યો કરવાં. જે મનુષ્ય આવી રીતે જીવન ગાળવા માંડે છે, તે પ્રભુની પ્રીતિ ત્વરાથી મેળવે છે. આવું જીવન ગાળવાનું કામ કઠણ છે, પણ આત્મબળ આગળ કાંઈ પણ અશક્ય નથી.

પ્રભુ જેમ સર્વજ્ઞ છે, તેમ પ્રભુ પ્રેમ સ્વરૂપ પણ છે. જ્યાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હોય છે, ત્યાં પ્રભુતા પ્રકટ થવા લાગે છે. જગતમાં પ્રેમ સમાન કોઈ બળ નથી. જે મનુષ્ય ખરા પ્રેમથી-ખરા દયાભાવથી બીજાનું હિત કરે છે તેના ઉપર અવશ્ય પ્રભુનો પ્રેમ ઉતરે છે. પ્રભુ કહે છે કે જે કોઈ મારા એક નાના બાળકની સેવા કરે છે, તે મારીજ સેવા કરે છે. માટે ગમે તે સ્થળે, ગમે તે સમયે કોઈની પણ સેવાનું કામ કરવામાં આપણે પ્રભુનું જ કામ કરીએ છીએ, એમ ધારો. આ ભાવના, પ્રિય બહેન ! જે તમે રાખી શકો તો તમારા જીવનમાં ઘણું બળ આવશે. કારણ કે પ્રભુનું કામ કરનારનું યોગક્ષેમ પ્રભુ કરે છે, અને શુભ કામ કરનારની ક્ષાપિ દુર્ગતિ થતી જ નથી.

આપણાં શાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે આપણા સુખદુઃખમાં બીજાઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે. આ સિદ્ધાંતનું આપણે વારંવાર વિસ્મરણ કરીએ

છીએ, અને તેથી આપણા દુઃખના નિમિત્તભૂત જીવો પ્રત્યે આપણને દ્વેષ કે ક્રોધ થાય છે. પણ જો કર્મના નિયમમાં આપણને વિશ્વાસ હોય તો આપણે તે નિમિત્તભૂત જીવની દયા ખાઈએ, અને સમભાવે આપણું દુઃખ ભોગવીએ. જ્ઞાનીઓનું ચિત્ત પણ દુઃખ વખતે ગભરાઈ જાય છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યનું શું કહેવું? તે છતાં શાંતિ મેળવવા માટે ઉપર જણાવેલી વિચાર શ્રેણિનો આશ્રય લીધા સિવાય બીજો માર્ગ નથી. કૃતરો લાકડી મારનારને કરડવા નહિ જતાં લાકડીને કરડવા દોડે છે, તેમ આપણે પણ આપણને દુઃખ આપનાર આપણાં પૂર્વભવોનાં કર્મોનો વિચાર નહિ કરતાં જે મનુષ્ય દ્વારા તે ભોગવવાનું આવી બને છે, તેને કરડવા દોડીએ છીએ. પણ આથી સ્થિતિ સુધરતી નથી. દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી શાન્ત થતો નથી. તેનું ઔષધ તો પ્રેમ જ છે. સામા મનુષ્યની કડવાશ આપણી કડવાશથી ઓછી થતી નથી, પણ ઉલટી વૃદ્ધિ પામે છે. માટે તમારા દુઃખના નિમિત્તભૂત જીવો પ્રત્યે તમે વિશેષ ઉદ્ધાર થશો તો પૂર્વકાળનાં કર્મો નાશ પામી જશે, નવાં કર્મ બંધાશે નહિ, અને તમારું ભવિષ્ય ધણું જ ઉજ્જવળ થશે.

પ્રિય પ્લેન ! મારે તમને વિશેષ આનંદજનક સમાચાર જણાવવાના છે કે આ સમય વિકાસ માટે ધણો અનુકૂળ છે. જગતની બધી શુભ શક્તિઓ જગતના ઉદ્ધાર અર્થે કામ કરી રહી છે. પ્રભુને—તે શુભ શક્તિઓને આ જગતમાં મદદ આપનારા સત્ય સેવકો તથા સાચી સેવિકાઓની જરૂર છે. જો તમે એવી એક સાચી સેવિકા બનશો તો પ્રભુ, તથા મહાત્માઓ અને સર્વ શુભશક્તિઓ તમને જરૂર મદદ આપશે. તમારા પરનાં વાદળો વીખરાઈ જાય છે. અને અવશેષ રહેલાં વાદળો પણ સૂર્યનો વિશેષ પ્રકાશ થતાં વીખરાઈ જશે. માટે આ સમયનો લાભ લો. પ્રભુ નિમિત્તે અને મનુષ્યોના અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના કલ્યાણાર્થે તમારું જીવન અર્પણ કરો; અને તેથી તમારો વિકાસ એટલો બધો થશે કે તમને પોતાને પણ તેથી આશ્ચર્ય થશે. કારણ કે તમારામાં ધ્રુપા રહેલા બળનો તમને ખ્યાલ નથી. વાદળા પાછળ રહેલા સૂર્યનો

સર્વથા વાદળમાં રહેનારને ખ્યાલ ન આવે એ સંભવિત છે, પણ પ્રભુ કૃપાએ મેં તે સૂર્યની કાંઈકે જાંખી કરી છે, અને તેથી તમને બેધડક જણાવું છું કે જ્યારે તમારી આત્મજ્યોતિ ખીલશે, ત્યારે કોઈ અનેરા પ્રકાશથી ઝળકશે, અને સેંકડો જીવોને શુભ માર્ગમાં દોરવાનું નિમિત્ત તમે બનશો. આ તમારું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય છે. અને તે વાસ્તે પ્રયાસ કરવાનું, અને તે ભવિષ્યને સમીપમાં લાવવાનું કામ તમારું છે. પ્રભુ તમને તે કામમાં પુરતું બળ અને ધૈર્ય આપે, એવી મારી ખરા હૃદયની આશિશ છે.

પ્રિય જીન ! હવે છેવટે એક જ બાબત લખવાની રહે છે. મેં મારા અનેક પત્રોમાં લખ્યું હતું, છતાં આજે આ પત્રમાં પણ લખું છું કે અસત્ય અને વિશ્વાસઘાતથી સદા સર્વદા દૂર રહેજો. હું એમ કહેતી નથી કે એ દુર્ગુણો તમારામાં છે, પણ તમારા મારી સાથેના પ્રસંગમાં જો તમારે મારી પાસેથી શુભ વિચારો અને તમારા આત્માના શ્રેય માટે સાચી સલાહ જણવી હોય તો નિરંતર સત્યશીળ બનજો, અને વિશ્વાસને ટકાવી રાખજો. વિશેષ શું લખું ?

લી. તમારું હરેક રીતે શ્રેય ધૃષ્ટિક

તમારી શુભ ચિન્તક જીન

“ મેના ”ની આશિસ,

પત્ર ૧૪ મે.

ચિંતાનો ચૂરો.

જ્ઞાતી ખેડેન પદ્મા.

તારી શારીરિક તેમ જ માનસિક સ્થિતિ દર્શાવતો પત્ર મળ્યો. તું વ્યાધિ તેમ જ વ્યાધિ (માનસિક દુઃખ) બંનેથી પીડાય છે; એટલે તને તારું દુઃખ અસહ્ય લાગે છે. મને પણ તારે વાસ્તે લાગે છે પણ હવે તો તે દુઃખ કેમ દૂર થાય તેનો જ વિચાર કરવાનો છે. દુઃખના ઓળ તળે દયાવાથી દુઃખ વિશેષ ભારે લાગે છે, અને તે બોળે કેમ ઉપાડવો તે સુઝતું નથી. માટે પ્રિય સખી ! હું જે વિચારો જણાવું તે પર શાંત ચિત્તે વિચાર કરજે. તારું શરીર રોગી બનવાના અનેક કારણો હશે, તે સર્વ મારાથી ન પણ સમજાય પણ હું તને જે સામાન્ય સૂચનાઓ આપું છું, તેમાંની જે કોઈ તને લાભકારી જણાય તે પ્રમાણે વર્તજે, તો તારો રોગ મટતાં ઓછા સમય લાગશે. અત્યારે તારી શારીરિક અનારોગ્યતાને લીધે તારું જીવન તને તેમ જ તારા સ્વજનોને ભાર-રૂપ થયું છે, અને તને ઘણીવાર શરીર પર અને જીંદગી પર કંટાળો આવે છે. પણ વીર કાર્યો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર ખેડેન ! આમ કરવું તને ઉચિત નથી. જીંદગીને ટકાવવા વાસ્તે નીચેના સૂત્રો સ્મરણમાં રાખજે.

- (૧) દાંત સાફ રાખો. દરરોજ દાંતણુ તથા દંતમંજન વડે દાંત સાફ કરો, અને જીભપરનો કચરો ઉળવતી દૂર કરો.
- (૨) પથ્ય-શરીરને માફક આવે તેવો-ખોરાક જ લો. સ્વાદિષ્ટ અથવા મશાલાદાર ખોરાકથી લોભાઇ જતા ના.
- (૩) ખોરાક એટલો ચાવીને ખાવો કે તે પાણીરૂપ થઇ જાય.
- (૪) પાણી ઘુંટડે ઘુંટડે ધીમે ધીમે પીઓ.

- (૫) જેટલો ખોરાક પચાવવાની શક્તિ હોય તેના કરતાં સહેજ ઓછું ખાઓ. કદાપિ વિશેષ ખાવાની ભૂલ કરતા ના.
- (૬) પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાઓ.
- (૭) જે કારણોથી વ્યાધિ થઇ હોય તે કારણોને દૂર કરો.
- (૮) યોગ્ય ઉપચાર કરો, પણ કુદરતને તેનું કામ કરવા દો. કુદરત દવા કરતાં વિશેષ ઉપયોગી કામ કરે છે.
- (૯) અવકાશ મળે ત્યારે ખુદ્દી હવામાં ઉભા રહી દીર્ઘ શ્વાસ લો.
- (૧૦) સૂર્ય સામે ઉભા રહી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યનાં કિરણવડે આખા શરીરને સ્નાન કરાવો.
- (૧૧) જ્યાં સુધી શરીરને પૂર્ણ તંદુરસ્તી ના મળે ત્યાં સુધી સવથા અહમ્યર્થ પાળો.
- (૧૨) મનની શરીરપર અસર થાય છે, અને તે પણ સર્વ કરતાં વિશેષ, એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી મનને જેમ અને તેમ ચિંતારહિત અને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરો.

વહાલી સખી ! આ સ્થળે તને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે હું જ્યારે ચિંતાથી પીડાઉં છું, ત્યારે હું ચિંતામુક્ત શી રીતે થઇ શકું ? અને જ્યાં સુધી ચિંતામુક્ત મારાથી ન થઈ શકાય ત્યાં સુધી હું આરોગ્યમય સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકું ? તારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે અને તેનો જવાબ આપવા હું હવે પ્રયત્ન કરીશ.

વહાલી ખેન ! તારા જીવનમાં જે ચિંતા છે તે તને લાગે છે કે ખીજ જીવોના તારા પ્રત્યેના અમુક જાતના વર્તનથી ઉદ્ભવેલી છે. માટે તેમાં તું શું કરી શકે ? પણ ખેન આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખવું કે તમારા સુખ દુઃખમાં ખીજ જીવો તો નિમિત્ત માત્ર છે. તારી હાલની સ્થિતિ તે તારા પૂર્વ કરેલા કર્મોનું પરિણામ છે. આપણે પૂર્વ ભવોમાં કોઇક જીવોને સંતાપ્યા હોય તો તે જીવો આપણા સંબંધી તરીકે આવે, અથવા ખીજ કોઇપણ રીતે આપણા પ્રસંગમાં આવે, અને આપણને દુઃખનું કારણ થઈ પડે. હવે તે તે જીવો પ્રત્યે દુઃખ લગાડ્યા વિના;

અથવા તે નિમિત્તે ચિંતા કર્યા વગર આપણા મનના વળણને ફેરવવું. દરેક જીવ આપણા સંબંધમાં આપણા પૂર્વકૃત કર્મને લીધે આવે છે, પણ તે જીવ આપણને કાંઈક શીખવવા માટે પણ આવે છે, એ વાત ભૂલવી જોઈએ નહિ. આપણું કોઈ સ્વજન કોઈ હોય અને તેના વચનોથી આપણને દુઃખ થવાનો સંભવ છે, પણ જો આપણે એમ વિચારીએ કે તે આપણને સંયમનો પાઠ શીખવે છે, તો આપણે તેને શત્રુ રૂપ ગણવાને બદલે મિત્રરૂપ ગણતાં શીખીશું. કારણકે તેટલે અંશે તે આપણા ઉપકારક છે. કોઈક આપણી નિંદા કરવું હોય, ત્યારે આપણે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો. જો આપણામાં કાંઈપણ નિંદાને ઉત્પન્ન કરે તેવું કારણ હોય તો દૂર કરવું. અને જો ખોટી જ નિંદા થતી હોય તો પછી જે દોષ આપણામાં નથી, તેને વાસ્તે દિલગીર શા સાફ થવું? વળી નિંદકો પણ એક રીતે આપણા ઉપકારક છે, કારણકે આપણી નિંદા થાય તેવું કાર્ય કરવા પ્રત્યે આપણું રહેજપણ વળણ હોય તો આ નિંદક મિત્રોના પ્રભાવથી આપણે તેવું કાર્ય કરતાં અટકીએ છીએ.

વળી આપણે પોતે તો આપણા દુઃખના ઉપાદક નથી ને તેનો વિચાર કરવો. કારણ કે ધણીવાર આપણે પોતે જ તે દુઃખના કારણભૂત હોઈએ છીએ, અને દોષ બીજાને શીર ઢોળીએ છીએ. માટે દુઃખના કારણભૂત ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અનુદારતા પરદોષદ્રષ્ટિ વગેરે જે કાંઈ અશુભ તત્વ આપણામાં હોય તે દૂર કરવા પ્રથમ આપણે પ્રયત્ન કરવો. આપણા હૃદયમાંથી જ્યાં આવા અશુભ ભાવો જતા રહેશે, એટલે મન ઉપરથી ખોજો ચાલ્યો જશે, અને દુઃખ કદાચ રહેશે તો પણ દુઃખમાંથી તેનો દંશ ચાલ્યો જશે.

વળી આ સાથે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જે જે બનાવ આ વિશ્વમાં બને છે તે સારા વાસ્તે જ બને છે. બનાવ બને તે આપણને તે સમયે પ્રતિકૂળ પણ લાગે, પણ પાછળથી એ વર્ષ પછી તેનો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે તે પ્રતિકૂળ પ્રસંગ પણ આપણા કલ્યાણ વાસ્તે હતો. આપણા જીવનમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે પ્રસંગો

બન્યા તે સર્વ આપણા આત્માના હિત વાસ્તે હતા; તો પછી અત્યારે જે પ્રતિકુળ બનાવ અથવા બનાવો બની રહ્યા છે, તે પણ ક્યાં આપણુ કલ્યાણુ વાસ્તે ન હોય ? માટે યાદ રાખો કે:-

બનાવો જે બને વિશે, બને હિત કારણે સર્વે,
નિયમ એવો દયાળુનો, વિધિ એવો કૃપાળુનો,
કરી વિશ્વાસ તે નેમે, દુઃખોથી જીવ વિરામે.

પ્રતિકૂળ પ્રસંગો આપણને શિક્ષા કરવા નહિ પણ શિક્ષણુ આપવા આવેલા છે, એવો વિચાર કરી તેમાંથી શીખવા યોગ્ય પાઠ શીખો; અને નિરર્થક તમારા આનંદી સ્વભાવનો ભોગ આપી દુઃખી ન બનો, અને આસપાસના મનુષ્યોને દુઃખી ન બનાવો.

ચિંતા એ એવી રોગ જેવી છે. તે એવી રાક્ષસી છે કે આપણું બધું સત્ત્વ ચુસી આપણને નિઃસત્ત્વ બનાવી દે છે. વળી એક ચિંતાતુર મનુષ્ય આસપાસના સર્વ મનુષ્યોને ચિંતાતુર બનાવે છે. માટે તેમ કરવાને આપણને શા અધિકાર છે ? બહેન ! તારું નામ પદ્મા છે, પદ્મ એટલે કમળ. કમળ જેમ જળમાં રહેવા છતાં નિર્લિપ્ત રહે છે, અને નિરંતર જળની ઉપર રહે છે, તેમ તારે પણ પ્રતિકૂળ સંયોગોની ઉપર રહેતાં શીખવું; કારણ કે તારે આ સૂત્ર ગોખી રાખવું કે **इदमपि गमिष्यति** આ પણ ચાલ્યું જશે. કાંઈક સુખના તેમ જ દુઃખના પ્રસંગો ચાલ્યા ગયા, તેમ આવા પ્રસંગો પણ ચાલ્યા જશે, પણ તેની ચિંતા કરવાથી મનોબળ ઢીલું થઈ જાય છે. અને તે પ્રસંગ લાંબાતો હોય, એમ લાગે છે. પણ સુખ વખતે સમય ક્યાં ચાલ્યો જાય છે, તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. માટે પ્રિય બહેન ! જે તારે ચિંતામાંથી બચવું હોય તો તારા દુઃખનો વિચાર નહિ કરતાં તને જે કાંઈ અનુકુળ સાધનો સુખજનક સાધનો-મળ્યાં હોય તેનો વિચાર કર એટલે તારો સમય બહુ ત્વરાથી પસાર થઈ જશે. વળી દુઃખ પણ કાંઈ સદાકાળ ટકતું નથી. કવિ કાલિદાસ લખે છે કે:-

कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

કેને એકાંત સુખ મળ્યું છે ? તેમજ કેને એકાંત દુઃખ મળ્યું છે ? ચક્રના ધારની માફક દશા ઉંચે નીચે જાય છે. માટે જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી.

વળી એક વિચારશ્રેણી તારી આગળ રજું કરે છે તે પર ચિંતન કરજો. તું પોતે દિવ્ય છે. તારામાં અનંત શક્તિ, અનંત જ્ઞાન અને અનંત પ્રેમ રહેલા છે. તે અત્યારે છુપાં છે. પણ તેનો વિચાર અને ચિંતન કરવાથી તે શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમ તારામાં ખીલશે. પણ જો તું તારી નિર્બંજતાનો વિચાર કર્યા કરીશ તો અનેક રીતે દુઃખી થઈશ. માટે ધૈર્ય ધર, આવેલા દુઃખો વીરતાથી સહન કર, અને તારા દિવ્ય સ્વભાવનો ખ્યાલ લાવ, તું રાજપુત્રી છું, અત્યારે તું દરિદ્રીના વેષમાં છું. તું તારૂં રાજપુત્રીત્વ ભૂલી ગઈ છું, તેથી તું ખરેખરી દરિદ્રી હોય એવું તને લાગે છે. પણ આ બ્રાન્તિ ટાળવાની જરૂર છે. તે વાસ્તે યાદ રાખજો કે:—

किं नाम रोदिषि सखे, त्वयि सर्वशक्तिः ।

आमंत्रयस्व भगवन् भगवत्स्वरूपम् ॥

त्रिलोकमेतदखिलं तव पादमूले ।

आत्मैव हि प्रभवते न जडः कदापि ॥

હે સખિ ! તું કેમ રૂવે છે ! તારામાં સર્વ શક્તિ રહેલી છે. હે ભગવતિ ! તારા દિવ્ય સ્વરૂપને આમંત્રણ કર. આ અખિલ ત્રણ લોક આવીને તારે પગે પડશે, કારણ કે છેવટે પ્રકૃતિ નહિ પણ આત્મા જ પોતાનો પ્રભાવ જણાવશે.

માટે પદ્મા શરીરમાં રહેલા હે આત્મન ! જગત થા. સૂર્ય સમાન તારા દિવ્ય સ્વરૂપનો વિચાર કર-ચિંતન કર-ચટણ કર, એટલે ચિંતાના વાદળો તે સૂર્યનાં કિરણો નહિ સહન થવાથી સ્વયમેવ વિલાઇ જશે, અને તારો આત્મરૂપ સૂર્ય પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશશે.

આ પત્ર તારી આધિ તેમ જ આધિ દૂર કરવામાં મદદગાર થાઓ, એવી આશા સાથે વિરમું છું.

લી. તારી સદાની સખી,
“ પ્રેમલીલા. ”

પત્ર ૧૫ મો.

સ્રી ઉપયોગી ફરતું પુસ્તકાલય.

સુવિનીત બહેન યશોદા.

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા મનમાં સ્રી ઉપયોગી ફરતું પુસ્તકાલય કાઢવાની ભાવના સ્ફુરી છે, પણ તે સંબંધમાં લોકોને કેમ જાગૃત કરવા તથા તમારે તે દિશામાં શું કરવું, તે તમે જાણવા માગો છો; તો તે સંબંધમાં મને જે વિચારો સ્ફુરે છે, તે અત્રે લખી જણાવું છું. તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો તમને અધિકાર છે.

બહેન ! આપણે એક ઓરડામાં પ્રવેશ કરીએ, પણ જો તે ઓરડામાં અંધારું હોય તો આપણે રસ્તામાં પડેલી ખુરસી સાથે અથડાઈએ, અથવા થાંભલા સાથે આપણું માથું કુટાય, અથવા તો માર્ગમાં પડેલા દૂધનો લોટો આપણા પગની ટેસથી ઢોળાઈ જાય, અને એવી બીજી સઠાં અડચણો આપણા માર્ગમાં ઉભી થાય. આનું કારણ શું ? કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ અધિકાર. તે અધિકારને દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ છે. અને તે પ્રકાશ છે. દીવો ઘરમાં પ્રકટાવો, પછી તમે નિર્ભય રીતે અંધારા ઘરમાં ફરી શકશો. તમે કોઈ પણ વસ્તુની સાથે અથડાશો નહિ, અને તમારું સર્વ કામ સુગમ થશે. આ સંસારની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. જ્ઞાન વગર આપણે જ્યાં ત્યાં અથડાઈએ છીએ. આપણા માર્ગમાં અનેક અડચણો આવે છે, તે શી રીતે દૂર કરવી તે આપણે જાણતા નથી. આપણે જાતે દુઃખ વેઠીએ છીએ, અને બીજાને દુઃખના કારણભૂત બનીએ છીએ, તો આંહી પણ અજ્ઞાનરૂપ અધિકારને દૂર કરવા જ્ઞાનરૂપી દીપકની જરૂર છે. જ્યાં પ્રકાશ નથી ત્યાં અધિકાર રહે છે, તેમ જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં માનસિક અધિકાર ધર કરી રહે છે, અને તેની સાથે ઘણા અનર્થો જન્મે છે; માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

પ્રિય બહેન ! જ્ઞાન સૂર્ય કરતાં પણ અધિક છે. સૂર્ય આપણને દિવસના સમયમાં પ્રકાશ આપે છે, ત્યારે જ્ઞાન સર્વ સમયે રાત્રે તેમ જ દિવસે આપણું જ્ઞાનચક્ષુ ખોલી આપણને વસ્તુ માત્રનું ભાન કરાવે છે. વીજળી અને વરાળના જ્ઞાનથી જગતમાં કેવા ચમત્કારો બની રહ્યા છે, તે જુઓ અને પછી જ્ઞાનનો પ્રભાવ આપોઆપ સમજાઈ જશે. જ્ઞાન એ ઉત્તમ આભૂષણ છે, તે કોઈ પણ પ્રકારના આભૂષણ કરતાં વિશેષ અગ્રકે છે. તેને ચોર ચોરી જતા નથી, ભાઈઓ તેમાં ભાગ માગતા નથી. અને કોઈને પણ આપવાથી તે વધ્યાં કરે છે; એ રીતે વિચારતાં સ્થૂલ ધન જ્ઞાન આગળ કાંઈ હિસાબમાં નથી. સર્વદાનમાં જ્ઞાન દાન ઉત્તમ કહ્યું છે. કારણકે:—

અન્નદાનં પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ પરમ્ ।

અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્ચાવજ્જીવં તુ વિચય્યા ॥

અનનું દાન એ પણ ઉત્તમ દાન છે, પણ વિદ્યાદાન એ તેથી પણ વધારે ઉત્તમ છે; કારણ કે અનથી ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે, ત્યારે વિદ્યાવડે જીવનપર્યંત સંતોષ થાય છે. જ્ઞાન એક સારા મિત્રનું કામ સારે છે. જ્ઞાનની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી ગણાય.

સુશીલ બહેન ! જ્ઞાનરૂપી સન્મિત્ર પાપકર્મથી દૂર રાખે છે. હિત-કારી કાર્ય કરવામાં આપણને યોગે છે. ગુણ વાત ગુપ્ત રાખે છે, ગુણોને પ્રકટ કરે છે, દુઃખ વખતે આપણે ત્યાગ કરતો નથી, અને યોગ્ય સમયે મદદ આપે છે. આ બધાં કામ જ્ઞાનરૂપી સન્મિત્ર કરી શકે છે. જ્ઞાન આપણને આ ભવમાં જ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી, પણ જ્ઞાનવડે આપણે ધર્મના સિદ્ધાન્તો બરાબર સમજી શકીએ છીએ, અને તેથી આપણા દોષ ક્યાં છે? આપણી ભૂલો ક્યાં છે? તે આપણે સમજીએ છીએ, અને તે ભૂલો તથા દોષથી કેવી રીતે મુક્ત થવું, તે આપણે જાણીએ છીએ. અને આ રીતે આપણું ભવિષ્ય સુધરે છે.

હવે આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો છે. તેમાં પુસ્તકો, સત્સમાગમ, ગુરુ, દેશાટન વગેરે મુખ્ય છે. આપણે અહીં તે બધી આબતોનો વિચાર નહિ કરતાં ફક્ત પુસ્તકોનો જ વિચાર કરીશું. પ્રિય

સખી ! પુસ્તકો એ મહાન પુરૂષોના સ્થાયી રૂપ પામેલા વિચારો છે. કાળક્રમમાં સર્વ વિનાશ પામે છે, તેમ મોટા મોટા અન્યકારો મરણને શરણ થઈ ગયા, પણ તેમણે આપેલો ઉપદેશ તેમના રચેલા અન્યોમાં જળાયી આવે છે. “અન્યો એ મોટામાં મોટા શિક્ષકો છે. તેઓ સોટી અથવા આપકો માર્યા સિવાય, ક્રોધ અથવા સખ્ત શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય, પૈસા કે વસ્ત્ર બદલા તરીકે લીધા સિવાય આપણને નિરંતર ઉપદેશ આપે છે. તમે તેમની પાસે ગમે તે વખતે જાઓ તો તેઓ ખીજા શિક્ષકોની માફક કદાપિ ઉંઘતા હોતા નથી. જો તમે તેમને શોધક દૃષ્ટિથી પુછો તો તેઓ તમારાથી કંઈ પણ છાનું રાખશે નહિ. જો તમે ભૂલ કરો તો તેઓ કદાપિ ચીડાશે નહિ. તમે જ્ઞાન રહિત હશો તો પણ તમને તે હસી કાઢશે નહિ.” બહાલી યશોદા ! પુસ્તકો રૂપી મિત્રો આપણને કદાપિ કંટાળો આપતા નથી. આપણી ઇચ્છા કરતાં વધારે વાર તેઓ આપણે ત્યાં બેસતા નથી. આખી કોમનું જીવન એક સમર્થ લેખક કે વિચારકના વિચારથી ધડાય છે. સિસેરો નામનો ઇટાલીનો વિદ્વાન જણાવે છે કે, “પુસ્તક વગરનો ઓરડો તે આત્મા વગરના શરીર જેવો છે.” વળી એક બીજો વિદ્વાન જણાવે છે કે “દેશને સારૂ મરનાર શૂરવીરોનાં લોહી કરતાં વિદ્વાનોએ પુસ્તકો લખવામાં વાપરેલી રૂશનાઈ વધારે કીંમતી છે.” પુસ્તકોની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી; તો પણ એક વિદ્વાન મહાશયનાં વિચાર જણાવવાની ઇચ્છા દાખી શકતી નથી. તે લખે છે કે, “પુસ્તકો જીવવાન મનુષ્યને કપાળની કરચોળીઓ અથવા ઘોળા વાળ લાવ્યા સિવાય અનુભવવૃદ્ધ બનાવે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિ અથવા અગવડ સિવાય મનુષ્યને વૃદ્ધ મેળવેલો અનુભવ આપે છે.” ટુંકામાં કહીએ તો સારા અન્યોનું પુસ્તકાલય સર્વ પ્રકારની ધનસંપત્તિ કરતાં વિશેષ કિંમતી છે, અને જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ સરખામણીમાં તેની સાથે ટકા શકે તેમ નથી. તે માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ જે સત્યની, સુખની, જ્ઞાનની, શાસ્ત્રની, અને છેવટે ધર્મની ભક્ત હોવાનું શુભાન ધરાવે છે, તેણે પ્રથમ પુસ્તકોના ભક્ત થવું એ આવશ્યક છે.

પ્રિય ખ્હેન ! અસલ એવો સમય હતો કે બ્યારે પુસ્તકો મળ્યાં સુરકેલ થઈ પડતાં. હાલમાં છાપખાનાની શોધને લીધે પુસ્તકો સસ્તાં અને જથ્થાબધ ખ્હાર પડે છે; તે છતાં જેઓ તેનો લાભ ન લે તેમને વિષે શું કહેવું ? ચાલુક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે:—

વલીપલિતકાયેપિ કર્તવ્યઃ શ્રુતસંગ્રહઃ ।

ન તત્ર ધનિનો યાન્તિ યત્ર યાન્તિ બહુશ્રુતાઃ ॥

શ્રુત્વા ધર્મં વિજ્ઞાનાતિ, શ્રુત્વા ત્યજ્ઞતિ દુર્મતિમ્ ।

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાપ્નોતિ શ્રુત્વા મોક્ષં ચ ગચ્છતિ ॥

પદં પદાર્થં પાદં વા આહરેચ્ચ સુભાષિતમ્ ।

મૂર્ખોઽપિ પ્રાજ્ઞતાં યાતિ નદીભિઃ સાગરો યથા ॥

અર્થ:—ચામડીમાં કરચોલી પડી હોય, અથવા વાળ ધોળા થયા હોય તો પણ જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવો. જ્યાં જ્ઞાની જાય છે, ત્યાં ધનવાનને સારી ગતિ નથી. શ્રવણ કરવાથી—વાંચવાથી ધર્મ જણાય છે, ખરાબ બુદ્ધિનો ત્યાગ થાય છે, જ્ઞાન પમાય છે, અને મોક્ષ પણ મળી શકે છે. સુભાષિતનું (સારા વચનનું) એક પદ, અર્થુ પદ, અથવા પદનો ચોથો ભાગ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જેમ નદીઓને લીધે સમુદ્ર વિશાળ બને છે, તેમ મૂર્ખ પણ જ્ઞાની બને છે. માટે ઉત્તમ પુસ્તકો પસંદ કરીને તે વાંચવા જોઈએ. વળી પુસ્તક વાંચતાં તેમાંથી જે જે ઉપયોગી સૂચનાઓ મળી આવે, તે એક નોંધપોથીમાં ઉતારી લેવી જોઈએ, અને તે પુસ્તકના ઉત્તમ વિચારો બની શકે તેટલા પોતાના દરરોજના જીવન વ્યવહારમાં ઉતારવા જોઈએ. પુસ્તકો ઉપર ટપકેથી વાંચી નહિ જતાં દરેક પુસ્તકને વિચારપૂર્વક વાંચવું, તેમાં આપેલી સૂચનાઓ પર વિચાર કરવો અને તેમાંથી ચોચ સાર ગ્રહણ કરવો.

ખ્હેન ! પુરૂષો તો વર્તમાનપત્રો વાંચીને, બીજા પુરૂષોના સંબંધમાં આવીને, જાહેર વ્યાખ્યાનોનું શ્રવણ કરીને, અને બીજા અનેક રીતે પોતાના જ્ઞાનને વધારે છે. પણ આપણી ખ્હેનો, માતાઓ તથા દીકરીઓને ફરતા પુસ્તકાલયનો લાભ મળે તો તેમના જ્ઞાનમાં ધણો વધારો થાય, અને તેમના વિચારો સંકુચિત મટી વિશાળ થાય; વળી તેઓ

ખંદારનું જગત્ કેવું છે, તે સંબંધી કાંઈક ખ્યાલ બાંધી શકે, અને પોતાની ફરજો કેમ બજાવવી તે જાણી શકે; અને વળી પોતાનું જીવન ઉચ્ચ પ્રકારનું, નીતિમય અને સમાજને લાભકારી બનાવી શકે. આપણી ઘણી બહેનોને પુસ્તકો વાંચવાની રૂચિ હોય છે, પણ લગ્ન પછી તે રૂચિ ખીલવવાનાં સાધનો નહિ મળવાથી તે મંદ પડી જાય છે; અને છેવટે અસ્ત થઈ જાય છે. તો જો ફરતા પુસ્તકાલયની યોજના કરવામાં આવે તો મંદપ્રાય થઈ ગયેલી રૂચિ ફરીથી જાગૃત્ થશે, નવરાશના સમયનો સદુપયોગ થશે, અને જે જ્ઞાન આ રીતે તેમને મળશે, તેથી તેમનું પોતાનું અને તેમનાં બાળકોનું શ્રેય થશે.

પ્રિય સખી ! ખીજ વાળ્યા પછી સમજી વર્ગ તરતજ ફળની આશા રાખતો નથી. તેમ આવા ફરતા પુસ્તકાલયના લાભો તરતમાં ન જણાય તો તેથી નિરાશ થવું નહિ. જેમ માતાઓનું વાંચનબળ વધતું જશે, તેમ બાવી પ્રજાનું ભવિષ્ય વધારે સંસ્કારી અને સંગીન-પણે ધડાતું જશે. આવો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ રાખી ફરતા પુસ્તકાલયની યોજના તમે કરશો તો તેનું સુપરિણામ થોડાં વર્ષોમાં તમે જોવા ભાગ્યશાળી થશો. પુસ્તકોની પસંદગીમાં સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય, બાળકોનવણી, માંદાની માવજત, સ્ત્રીકોનવણી, ગૃહશિક્ષણ, ગૃહિણી ધર્મ, નારીધર્મ એ બધાં વિષયોને લગતાં પુસ્તકો પસંદ કરજો. વળી જેમાં ઉત્તમ સ્ત્રી પુરોનાં ચરિત્રો વર્ણવ્યાં હોય તેવાં પુસ્તકો ખાસ ફરીને મેળવજો; અને બહેનોને આવાં પુસ્તકો વાંચવાની રૂચિ થાય તે માટે તમે જાતે ફરીને બહેનોને તે તે પુસ્તકોના ગુણ સમજાવજો, તો જરૂર તમારો આ દિશામાં પ્રયાસ સફળ થશે. પરમાત્મા તમને આ કાર્યમાં યશ આવે, એવી મારી ખરા હૃદયની પ્રાર્થના છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ કાંઈ પણ પુછવું હોય તે પુછશો; મારી મતિ પ્રમાણે તમારા આ કાર્યને મદદ કરવા હું નિરંતર ઉત્સુક છું.

લી. તમારી સ્નેહાધીન સખી,

“ સ્ત્રીમતી ”ના સસ્નેહ પ્રણામ સ્વીકારશો.

પત્ર ૧૬ મો.

એક અખળાના હૃદયના ઉદ્દગારો.

પ્રિય મર્મજ્ઞ સખી સુલોચના !

આજે હું મારા હૃદયની ગૂઢમાં ગૂઢ વાત તને જણાવવા ઇચ્છુ રાખું છું. તારાથી કંઈ અભણ્યું નથી, કારણ કે તું પણ તેજ રેંટ-માલમાં પડેલી છું. છતાં આજે તો આપણી ખહેતોનાં દુઃખ મારાથી તને જણાયા વગર રહેવાતું નથી. આર્ય સંસારમાં આપણી સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિથી માંડે હૃદય કંપે છે, બળે છે, ચરે ! ભડભડ લાગી જાય છે. આપણે માથે પડતી વિપત્તિઓ ક્યાં જઈ કહીએ ? આપણા દુઃખ કોનાં આગળ રડીએ ? આપણી વાત કોઈ સાંભળતું નથી, આપણી વાત પર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. મારે માથે જે અનેક અસહ્ય સંકટો આવી પડ્યાં છે, તેથી હું તો હવે પથ્થર જેવી બની ગઈ છું, પણ મારી બહાલી ખહેતો જે અનેક રીતે પીડાય છે, રીખાય છે, અને દુઃખમાં ઝુરી ઝુરી મરણને શરણુને થાય છે, તેમના તારકથી તેમના વકીલ તરીકે માંડે હૃદય તારી આગળ ખોલું છું. ખહેન ! મારી મશ્કરી ન કરતાં આ મારા ગાંડાધેણા ઉદ્દગારો પર વિચાર કરજો, કારણ કે તે આપણને બધાને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

ખહેન ! પુસ્તકો વાંચતાં લોકો આર્યદંપતીના પ્રેમની પ્રશંસા કરે છે. પણ અફસોસ ! તે પ્રેમ ક્યાં તમારી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે મને તમે ખરા અંતઃકરણથી જણાવી શકશો ? પુસ્તકોમાં ચિતાર આપવો, એ વિદ્વાનોની કલ્પના શક્તિને સુગમ કાર્ય છે, પણ જગતના વ્યવહારમાં તે પ્રેમ-તે શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમ ક્યા હૃદયમાં દેખાય છે ? આપણું ખંડે દુઃખ તે પ્રેમના અભાવમાં જ રહેલું છે. આપણે પ્રાતઃકાળથી ઉઠી, મજુરની માફક કાર્ય કરતાં જરા પણ પાછાં હઠીએ તેમ નથી.

છોકરાઓને નવરાવવા, ધવરાવવા, ઉછેરવા, તેમનું લાલનપાલન કરવું, એ આપણું કામ છે. માંદા માણસોની માવજત અને યરદાસ ચાકરી કરવામાં, અને તે નિમિત્તે રાત્રિએ ઉઝગરા કરવામાં આપણે પાછી પાની ધરીએ તેમ નથી. આપણા સ્વામિની ઓછી કમાઈમાં પણ કરકસરથી ધર સંસાર નીભાવવાનું, અને તે અલ્પ સાધનોમાં અતિથિને યથાયોગ્ય સન્માન આપવાનું ઉત્તમ કાર્ય આપણે આત્મભોગ આપીને પણ કરવા તત્પર છીએ. સાસુના, નણંદના, જેઠાણી દેરાણીના કટુવચનની દરકાર નહિ રાખીને પણ આપણે આપણું કર્તવ્ય યગ્યવતાં ચૂકતા નથી. આપણે પતિભક્તિ એ આપણું સર્વસ્વ માનીએ છીએ. પતિનું માથું દુઃખવા આવે, તે આપણને કારી ધા જેવું લાગે છે. આપણે પતિના દુઃખમાં અંતઃકરણથી ભાગ લેઈ એ છીએ; દુઃખ સમયે આપણા અલ્પજ્ઞાન પ્રમાણે પણ ખરા અંતઃકરણથી આશ્વાસન આપીએ છીએ; ઘરમાં સર્વજળના જમ્યા પછી આપણે જમીએ છીએ, અને તેથી કરી કોઈ કોઈ વસ્તુ આપણને ભોજનમાં ન મળે, તેની આપણે લેશ માત્ર દરકાર રાખતા નથી. સહનશીળતા એ આપણું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વ્રત છે. સ્વજનનું લેશ માત્ર દુઃખ દેખી આપણું સ્વાભાવિક આર્દ્ર હૃદય દ્રવે છે, અને તે દુઃખ દૂર કરવા આપણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ.

પ્રિય ખંદેન ! આ સર્વના યદલામાં આપણે કોઈ પણ વસ્તુની આશા રાખતા નથી. આપણને એક જ વસ્તુની જરૂર છે. આપણે સર્વ વસ્તુના અભાવમાં પણ તે વસ્તુથી સંતોષ માની આપણા દિવસો સુખમાં નિર્ગમન કરીશું. તે વસ્તુ બીજી કોઈ નહિ પણ આપણા સ્વામિનો ખરા જીગરનો પ્રેમ, પ્રેમ અને પ્રેમ જ છે. આપણે ધનવગર નભાવીશું, સારા વસ્ત્રના અભાવે હલકાં લુગડાં પહેરીને ચલવીશું, દુધપાક અને મિષ્ટાન્ન ભોજનને યદ્દલે દુદડા સુકા રોટલાથી આપણા મનને સંતોષીશું, આપણે સર્વ વસ્તુઓ વિના ગમે તેમ દુઃખ વેડી મુંગે મોહિ ચલવીશું, નભાવીશું, અને પતિના કુળની આખર રાખીશું. પણ આપણા પતિના પ્રેમ સિવાય એક દિવસ, અરે ! એક ક્ષણ પણ જીવી શકાતું નથી; અને કદાચ આપણે

તવી સ્થિતિમાં જીવીએ તો આપણે જીવતાં મુવેલાં જ છીએ. આપણે કુટુમ્બના સર્વ મનુષ્યોને સુખી રાખવા આપણાથી બનતું કરીએ છીએ, અને તેના બદલામાં આપણા પતિના પ્રેમની આશા રાખીએ, અને તે પણ ન મળે તો શું આપણું હૃદય ન બળે ? આપણું અંતઃકરણ શું દુઃખી ન થાય ? આપણી આંતરડી ન કકળે ? કકળે, કકળે, ખરેખર કકળે, અરે જ્યાં સ્ત્રીઓની આંતરડી કકળી, જ્યાં સ્ત્રીઓના હૃદયમાંથી શોકના ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નીકળવા માંડ્યા, ત્યાં સુખવૈભવ શી રીતે ટકી શકે ? ત્યાં લક્ષ્મીદેવી શી રીતે વાસ કરી શકે ? મનુસ્મૃતિ યથાર્થ જ કહે છે કે:—

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥

જ્યાં સ્ત્રીઓ સન્માન પામે ત્યાંજ દેવતાઓ રમે છે. ત્યાં જ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી પણ આવીને વસે છે. ત્યાં જ સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિ સિદ્ધિ આવીને વસે છે.

બહેન ! મારો પ્રશ્ન માત્ર એક જ છે કે જેને લોકો આપણું રક્ષણ કરનારા તરીકે ગણે છે, તેઓ આપણા પ્રત્યે પોતાની યોગ્ય ફરજ બજાવે છે કે કેમ ? આપણે આપણા ખરા જીગરથી કહેવાની હિમત ધરીએ છીએ કે આપણી યુવાવસ્થામાં-આપણા સુખના ખરા સમયમાં પણ આપણા કહેવાતા રક્ષકો આપણું રક્ષણ કરવાની પવિત્ર ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવતા નથી. આપણું દુઃખથી ઘાયલ થયેલું હૃદય બોલી જાય છે કે તેઓ રક્ષણકર્તા નહિ પણ ભક્ષણકર્તા છે. આપણી સાથે જ્યાં સુધી તેઓનો સ્વાર્થ હોય છે, ત્યાં સુધી આપણી જરા પણ દરકાર તેઓ રાખે છે, પણ ગરજ સરી એટલે વેઘ વેરી, તે ન્યાયે પાછળથી તેઓ આપણા ભણી વર્તે છે. આ તેમનું કારી ધા જેવું કૃત્ય આપણું હૃદય ફાડી નાખે છે. જે પ્રેમ બીજાના દુઃખે દુઃખી ન થાય તે પ્રેમના નામને શી રીતે પાત્ર હોઈ શકે ? આપણે દુઃખી હોઈએ તો તેમને મન શું ? આપણને ચિંતાઓ હોય તો તેથી તેમના હૃદયને શું ? આપણે મરણ પામીશું તો તેથી તેમને શું ? તેઓ બીજી પરણશે, તેની સાથે સ્નેહ બાંધશે. પુરુષોના જેવા નિષ્કુર હૃદયના જમતમાં તમને કોઈ બાંધે જ

મળી આવશે. જેમ આપણું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમાલ, મૃદુ અને કોમળ હોય છે, તેમ પુરૂષો કઠણ છાતીનાં અને નિર્દય હૃદયના હોય છે. જો આમ ન હોય તો તેઓ આપણા ભણી જે રીતે વર્તે છે, તે રીતે કદાપિ પણ વર્તે ? ચક્રમક કઠણ છે, તોપણ તે ભાગે છે, લોહું સખ્ત છે, તોપણ તે અમિત્રી નત્ર અને છે, પણ પુરૂષોનું હૃદય હાય ! તે કરતાં પણ વધારે કઠણ અને સખ્ત જણાય છે.

પ્રિય સખી ! માફ કથન હું સમાપ્ત કરું છું, પણ તે સાથે પુરૂષોને ઉપદેશ આપવાને ન લાયક છતાં મારી પ્રિય ભગિનીઓના સુખની ખાતર તેમને કહેવાની જરૂર વિચારું છું કે ‘હે સુર નરો ! તમારા હૃદયને પ્રેમાળ બનાવો. અમારી બહેનો પ્રતિ દયાળુ થાઓ. અમારી બહેનોના દુઃખમાં તેમને આશ્વાસન આપો. તમે વિદ્વાન સમજી થઈ તમારા હાથમાં મૂકાયેલા પ્રેમજળમાં રહેનાર કમળનો વિકાસ થવા દેવાને બદલે તમે તેને અપ્રીતિની ઉણ્ણભૂમિ પર મૂકી તેનો અંત આણો, એ તમારી વિદ્વત્તાને ઊજશે ? માફ હૃદય ના પાડે છે. તમારા હૃદયમાંથી પ્રેમનો ઝરો બહેવરાવવો.

તમાફ તેથી કાંઈ પણ ઓછું થશે નહિ, પણ તેથી અમારી બહેનો સુખી થશે, અને તેઓનું સુખ તમારા સુખને વધારશે. માટે આ એક દુઃખી બાળાના હૃદયના ઉદ્ગાર પર શાન્ત ચિત્તથી વિચાર કરજો. તમે ગમે તેમ વર્તો, પણ મારી અબળા બહેનોના મનને દુભવશો નહિ. એ જ મારા હૃદયની પ્રાર્થના છે. આપ સુર છો, એમ ધારી હું યાચના કરું છું અને તે યાચના સ્વીકારી આ નત્ર બાળાને ઉપકૃત કરશો, ”

પ્રિય બહેન સુલોચના ! મેં આ પત્રમાં આપણા જેવી અનેક બહેનોનાં દુઃખ એટલા માટે ગાયાં છે કે જેથી પુરૂષોનાં કાન ઉઘડે, અને તેમના હૃદયમાં પ્રીતિનો સંચાર થાય, કે જે દ્વારા સ્ત્રી પુરૂષો બન્ને સુખી અને આનંદી થાય; અને કુટુંબમાં સ્નેહવૃદ્ધિ થાય.

લી. દુઃખમાં ગરક થયેલી

બહેન “રમા, ”

પત્ર ૧૭ મો.

આદર્શ લક્ષ.

ઉચ્ચપદાલિલાપી સુશીલ જહેન માલતી !

આદર્શ લક્ષ કેવું હોવું જોઈએ, તે સંબંધી તમે મારા વિચારો જાણવા માગો છો, કારણ કે તમે આદર્શ ગૃહસંસારને ઇચ્છો છો. આ સંબંધી જે વિચારો હું જાણાવું છું, તે તમને કદાચ વિચિત્ર લાગશે, આપણી પ્રચલિત રીઠીઓની વિરુદ્ધ લાગશે, છતાં ગંભીર ચિત્તે તે પર વિચાર કરશો, અને પૂર્વબદ્ધ વિચારોને દૂર કરી સત્યને ગ્રહણ કરવા ઉત્સુક થશો. હું ધારું છું કે તમે તેમ કરશો જ. કારણ કે તમારો આત્માભિધ્યા કારાગૃહમાં પડી રહેવા સરળએલો નથી.

આદર્શ લક્ષ વાસ્તે પ્રથમ અને સૌથી અગત્યની બાબત એ છે કે લક્ષમાં જોડાનાર યુવતી અને યુવક આદર્શ હોવાં જોઈએ, અથવા તો તે યુવતી અને યુવકના હૃદયમાં આદર્શ પત્ની અને આદર્શ પતિ થવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોવી જોઈએ. કારણ કે લગ્નનો આધાર એક વ્યક્તિ પર નહિ, પણ બન્ને ઉપર સમાન રીતે આધાર રાખે છે. પક્ષીની એક પાંખ ગમે તેવી સુંદર અને બળવાન હોય પણ જો બીજી પાંખને ધા લાગ્યો હોય તો તે પક્ષી ઉડી શકતું નથી, અને બન્ને પાંખો નકામા જેવી થઈ પડે છે. રથનું એક ચક્ર સુશોભિત અને યોગ્ય રીતે ચાલતું હોય, પણ બીજા પૈડાને ખાડો પડ્યો હોય અથવા બીજું પૈડું ભાંગી ગયું હોય તો રથની ગતિ કેવી થાય છે, તેનો તેવા રથમાં બેસનારને અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી.

આદર્શ યુવક અથવા યુવતીનો અર્થ અહીં એટલો જ લેવાનો કે બન્નેની તંદુરસ્તી સારી હોવી જોઈએ, બન્ને ભણેલાં જોઈએ, બન્નેનાં

હૃદય પ્રેમાળ જોઈએ, અને બન્ને ચારિત્રશીળ જોઈએ. જે આટલું હોય તો આદર્શ લગ્ન થાય એમ માનવામાં હરકત નથી.

હવે આપણે માની લ્યો કે બન્નેનાં લગ્ન થયાં-પણ આ સ્થળે ખરો ઉપયોગી મુદ્દો એ છે કે તે લગ્ન બન્નેની સંમતિથી થયાં જોઈએ. અને તે જ્યારે બાળ લગ્નનો અટકાવ થાય ત્યારે જ થઈ શકે. જ્યાં સુધી લગ્નો અમુક કુલ, રૂપ તથા બહારનાં બીજાં કારણો પર આધાર રાખે છે, પણ લગ્નમાં જોડનાર યુવક કે યુવતિની તેમાં બીલકુલ સંમતિ હોતી નથી, ત્યાં આદર્શ લગ્ન સંભવે તો અપવાદ રૂપ ગણાવું જોઈએ. લગ્ન કર્યું માટે ચાહતું જોઈએ એ મનુષ્યના હૃદયની કસોટીની છેલ્લી સીમા આવી જાય છે. જ્યાં સ્વાભાવિક પ્રેમ ન ઉપજતો હોય ત્યાં પરાણે અનિચ્છાએ પ્રેમ બતાવવામાં ફાવતું એ વિકાસક્રમની ઘણી ઉચ્ચ દશા સૂચવે છે.

મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે બધાં લગ્નો સ્વયંવર ક્રિયાથી થયાં જોઈએ, પણ એટલું તો કહેવાની હિંમત ધરું છું કે જે બન્ને યુવક તથા યુવતિ વચ્ચે વિવાહ કરવાનો વિચાર થયો હોય તે યુવક અને યુવતિની સંમતિની તો જરૂર છે.

આવાં યુવક યુવતિનાં લગ્ન થયાં. પ્રથમ તો એક બીજા પ્રત્યે તેઓ ઘણાં સ્નેહભાવથી વર્તે છે. પણ થોડા સમયમાં તેઓ એક બીજાના ગુણ દોષ જાણી જાય છે. એક બીજાની નિર્બંજતાઓ તથા ખામીઓ જાણ્યા વગર રહેતી નથી. હવે જે આદર્શ લગ્ન બનાવવું હોય તો પતિ તથા પત્નીએ એક બીજાના દોષો તથા નિર્બંજતાઓનો ઓછો વિચાર કરી એક બીજાના ગુણોનો વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ. નિર્બંજતાનો વિચાર કરવાથી નિર્બંજતા વધે છે, અને ગુણોનો વિચાર કરવાથી ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. બન્નેએ એક બીજાના ગુણોનું મહત્ત્વ સ્વીકારી તે ગુણો કેમ આદર્શરૂપ થાય તેવી જ ભાવના કરવી. ગુણો ખીલશે એટલે દુર્ગુણો આપોઆપ ચાલ્યા જશે; કારણ કે ગુણ અને દુર્ગુણ સાથે લાંબો વખત રહી શકે નહિ. મનુષ્યો એક બીજાને ઉપર ઉપરથી જુએ છે,

તેથી તેઓ ધણીવાર સ્થૂલ બાબતુ જ જુએ છે. તેઓ ધણું તો સામી વ્યક્તિનાં વચનો અથવા કાર્યો તપાસે છે. તેની બોલવાની રીત જુએ છે, તેની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ તપાસે છે. અને તે બહારનાં સાધનો દ્વારા તે સામી વ્યક્તિનો તોલ બાંધે છે; પણ તેઓ તે વ્યક્તિના બહારના ગુણ દોષોની પાછળ રહેલા આત્માની ભવ્યતાનો ખ્યાલ લાવી શકતાં નથી. આપણે કોઈ વિષે ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાંધવામાં ભાગ્યે જ ભૂલ કરીએ છીએ, કારણ કે તેનો અંતરાત્મા તો આપણે તેને વિષે બાંધેલા અભિપ્રાય કરતાં પણ મહાન છે. માટે કોઈ વિષે સારો અભિપ્રાય બાંધવામાં આપણે સત્યના નિયમનો ભંગ કરતા નથી. દરેકમાં મહાન શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી છે તે આ રીતે પ્રકટ થવા માંડે છે.

ધારો કે કોઈ પત્નીને અસત્ય બોલવાની ટેવ છે. હવે તેનો પતિ તેને અસત્ય બોલવા માટે વારંવાર ઠપકો આપે, લોકો આગળ પોતાની સ્ત્રી અસત્યવાદી છે એમ કહ્યા કરે, તો તેથી તે સ્ત્રી સત્યવાદી બની જતી નથી. કારણ કે તેથી તો તે પોતાનું અસત્ય છુપાવવાને બીજાં અનેક પ્રકારનાં અસત્ય બોલવાને દોરાય છે, પણ જો પતિ એમ વિચારે કે મારી પત્ની સત્યવાદી બનતી જાય છે, અને મારી પત્ની સત્યજ બોલે છે એવી ભાવના કર્યા કરે, અને તે સ્ત્રી પર વિશ્વાસ રાખે, તો તે સ્ત્રીને પોતાના પતિ ઉપર પ્રેમ ઉપજશે, અને તે પ્રેમને ખાતર સત્યજ કહેશે, પોતાની ભૂલ થઈ હશે તે પણ કમુલ કરશે. અને આ રીતે તે સત્યતા તરફ ત્વરાથી દોરાશે.

આપણે બધાં જીવનમાં ભૂલો તો કરી બેસીશું. પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે જેઓએ પોતાનો વિકાસ પોતાના હાથમાં લીધો છે તેઓ જાણે છે કે આ ભૂલો ક્ષણિક છે, અને તે નાશ પામવાને સરજાએલી છે. એક મનુષ્ય પાસે પુષ્કળ ધન હોવા છતાં કંજીસ છે. તેણે કોઈ ફંડમાં એક રૂપિયા ભર્યો. હવે આપણે તેને કહીએ કે તમારો સ્વભાવ ઉદાર થતો જાય છે, તમે તે ફંડને ઠીક મદદ કરી,

તો તે મનુષ્યને લાગશે કે મારી ઉદારતાના વખાણ થાય છે. હવે જો
હું કંબુસ રહીશ તો લોકો સાફ ખોલશે નહિ. માટે મારે વધારે ઉદાર
થવું જોઈએ. આવી રીતે તેનામાં રહેલા ઉદારતાનાં ખીજને પુષ્ટિ મળે
છે. તમે વિશ્વાસ રાખો, અને સામે મનુષ્ય વિશ્વાસને પાત્ર થશે. જેમ
વિશ્વાસ વિશ્વાસને પોષે છે, તેમ પ્રેમ પ્રેમને પોષે છે. કોઈ વાર વિશ્વા-
સમાં ઠગાવાનો ભય રહે, પણ એકંદર વિશ્વાસ સામા મનુષ્યમાં વિશ્વાસ
પેદા કરે છે. માટે પતિ પત્નીએ એક ખીજ પર બહુ જ વિશ્વાસ
રાખી એક ખીજના ગુણોને જોવા, અને તે ગુણોનું ચિંતન કરવું, કે
જેથી એક ખીજનો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે. આદર્શ પતિ પત્ની થવા ઇચ્છનાર
દંપતીએ એક ખીજના વ્યક્તિત્વને અને સ્વતંત્રતાને માન આપવું
જોઈએ. તેઓ એક ખીજના ખરા મિત્રો થવા જોઈએ. તેઓ એક
ખીજના ખરા સ્વજન થવાં જોઈએ, કે જે સ્વજન આગળ પોતાના
હૃદયના ભાવ પ્રકટ કરતાં જરા પણ સંકોચ આવે નહિ. પણ જો
પુરુષ સ્ત્રીને પોતાની મીઠકત રૂપ ગણતો હોય, પોતાની એક દાસી રૂપે
માનતો હોય તો ત્યાં આદર્શ લગ્ન શી રીતે સંભવે ? આદર્શ દંપતી
બંનેમાં મને તો લાગે છે કે મોટા વાંધા પુરુષો તરફથીજ આવે છે.
તેઓ અત્યાર સુધીના પતિ તરીકેના મનાયલા હક્કો જતાં કરી પત્નીને
એક ગુલામડી તરીકે ગણવાને બદલે એક મિત્ર તુલ્ય ગણે, એ તેમને
ઘણું કઠણ લાગે છે. તેઓ સ્ત્રીઓને ‘સહ ધર્મચારિણી,’ અર્ધાંગના
વગેરે કહે છે, પણ જ્યાં જીવન વ્યવહારમાં પતિના વર્તન તરફ જોઈએ
તો એ વિશેષણોને દૂષણ લગાડે તેવી સ્થિતિ હોય છે. ન સ્ત્રી સ્વા-
તંત્ર્યમર્હતિ સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક નથી એ સુત્રને તેઓ આગળ
ધરે છે. વળી તેઓ કહે છે કે **પતિર્દેવો હિ નારીણામ્** સ્ત્રીઓને
મન પતિ એ દેવ સમાન હોવો જોઈએ, પણ તેની સાથે તેઓ એ
આત્મત ભૂલી જાય છે કે **સ્ત્રી દેવો હિ પુરુષાણામ્** સ્ત્રી એ પુરુષોને
દેવી સમાન હોવી જોઈએ અને **યન્ન નાર્યસ્તુપૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન
દેવતાઃ** જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતાઓ આવીને રમે

છે. જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ હોય ત્યાં પત્નીને ‘ દેવી ’ અને તે કરતાં પણ અધિક ઉપનામથી બોલાવે પણ પાછળથી વર્તનમાં જોઈએ તો આપણને લાગે કે તે શબ્દો કેવળ મુખના હતા-છેતરવા રૂપ હતા.

હવે આ વર્તમાન સ્થિતિ જવા દઈ, આપણે તો ભવિષ્યના આદર્શ લક્ષ્ય વાસ્તે એમજ ઈચ્છીશું કે બન્ને પતિ પત્ની એક બીજાના ખરા મિત્ર રૂપે વર્તે. અને બન્નેને હિતકારી હોય તેટલી સ્વતંત્રતા આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો તેઓ વાંધો લેશે નહિ. આથી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં જણાઈ આવતું અસત્ય, કપટ, ઢોંગ વગેરે અવગુણો આલ્યાં જશે.

પતિ પત્નીએ એક બીજાની અંદર રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓ પ્રકટ કરવામાં સહાયબૂત થવું જોઈએ. જેટલા ગુણો અને શક્તિઓ સહાનુભૂતિથી-દીલસોજીથી બે હૃદય વચ્ચેના ખરા પ્રેમથી પ્રકટે છે, તેટલા બહારના દયાણુથી કદાપિ પ્રકટયા નથી અને પ્રકટશે પણ નહિ. ખુલી હવામાં રોપો જેવી રીતે ખીલે છે, તેવો બંધીઆર જગ્યામાં કદાપિ ઉગી શકે નહિ.

પતિ અભ્યાસ કરતો હોય તો પત્નીએ તેનાં તે કામમાં હરકત રૂપ થવું નહિ. તેના અભ્યાસ વાસ્તે પરદેશ જવાની જરૂર પડે, તો તેમાં જરા પણ ખલેલ નાંખવી નહિ. કારણ કે પતિનું હિત એજ આદર્શ પત્નીનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. તેવી રીતે ધારો કે સ્ત્રીને સંગીત શીખવાની રૂચિ હોય, અને પોતાને તેવાં સાધનો હોય તો પતિએ તેમાં અંતરાયરૂપ થવું નહિ; પણ બને તેટલી મદદ કરવી. પોતાના પતિ પોતાના આ સંગીતના અભ્યાસમાં રસ લે છે, એ વિચારથી તે પત્નીને સંગીત શીખવાની કેટલી ઉલટ વધે ? પતિ હંમેશા ફરવા જાય, કોઈ દિવસ પત્નીને ફરવા જવાનું મન થાય તો, તેની સગવડ કરી આપવામાં તે પતિનું શું ઓછું થઈ જતું હશે ? પણ દરેક વ્યક્તિ પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરે છે. જ્યાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં મૈત્રી કે પ્રેમ લાંબો વખત ટકી શકતાં નથી. પતિ તથા પત્ની બન્નેના મનમાં આ પ્રમાણે ભાવના હોવી જોઈએ.

I am here to give you happiness and will do everything I can that may prove conducive to your happiness and in addition I will do nothing that may in any way decrease your happiness.

“મારો તમારી સાથેનો સંબંધ તમને સુખ આપવા વાસ્તે છે. અને જે કાર્યો તમને સુખકારી થાય તેવાંજ કાર્યો હું કરીશ અને વળી તમારા સુખમાં ઘટાડો થાય તેવું કાંઈ પણ હું કરીશ નહિ.” આવી ભાવના જે પતિ પત્નીના હૃદયમાં હોય તો જરૂર તે બંને આદર્શ દંપતીનો ઉત્તમ નમુનો પુરો પાડે છે. જ્યાં ખરો પ્રેમ હોય છે ત્યાં એક બીજાને વાસ્તે ભોગ આપતાં મનમાં જરા પણ દુઃખ થતું નથી. પણ ઉલટો આનંદ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ સામી વ્યક્તિનું હિત જેથી થાય તે આદર્શ દ્રષ્ટિ સમીપે રાખી પોતાનું દરેક કાર્ય કરશે.

હવે આ સ્થળે એક અગત્યનો પ્રશ્ન આદર્શ લક્ષ વાસ્તે વિચારવાનો છે. લક્ષ એટલે જોડાવું-સંયોગ થવો-સહચાર થવો. આદર્શ લક્ષ વાસ્તે પતિ પત્નીના હૃદય અને મનનો સહચાર થવો જોઈએ તેમજ શરીરનો પણ સહચાર થવો જોઈએ અને આ સહચાર પણ બંનેના સુખ માટે હોવો જોઈએ, પણ લક્ષની શારીરિક બાબતના સંબંધમાં એક અનુભવી લેખકના શબ્દો બહુજ વિચારવા જેવા છે. તે લખે છે કે:—

Nature has so created human life that the physical side of marriage must be in the keeping of woman. She is the natural queen of that kingdom and must have the privilege to decide what is to be done in that kingdom, where, when and how.

કુદરતે મનુષ્યની જીંદગી એવા પ્રકારની બનાવી છે કે લક્ષ્મીની શારીરિક બાબતુ સ્ત્રીને આધીન હોવી જોઈએ. તે વિભાગની તે સ્વાભાવિક રાણી છે. અને તે દિશામાં શું, ક્યાં, ક્યારે અને કેમ વર્તવું, તે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીના હાથમાં રહેવો જોઈએ.

લક્ષ્મીની શારીરિક બાબતુ પુરૂષો મોટે ભાગે પોતાને જ આધીન રાખે છે, અને પુરૂષોના વિકારોની તૃપ્તિ અર્થે સ્ત્રીઓને કેવાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે, જગતમાં કેટલા રોગો ઉત્પન્ન થવા પામ્યા છે, કેટલાં અનર્થો થયાં છે, કેટલી કસુવાવડો થાય છે, કેટલા બાગમરણો થાય છે, અને જનસમાજની કેટલી અધોગતિ થાય છે, એનો જો આપણને યથાર્થ ખ્યાલ આવે તો, જરૂર આ બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કામ પત્નીના હાથમાં સોંપવું જોઈએ, એમ મારું દૃઢ માનવું છે. જ્યાં આદર્શ પ્રેમ હોય છે, ત્યાં સ્થૂલ ક્રિયા ઘણો ઓછો અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. હેતુ વગરની ક્રિયા એ જીવનશક્તિનો નિર્રથક વ્યય છે, એમ જો પતિ તથા પત્નીના સમજવામાં આવે તો આ આદર્શ લક્ષ્મીમાં આડખીલ રૂપ થતાં ઘણાં કારણો દૂર થઈ જાય અને બન્નેના શરીર ઘણા તંદુરસ્ત અને બળવાન રહે, અને તેમની સંતતિ પણ શરીરે ઘણી બળવાન નીવડે.

જો આ પ્રેમનો આધાર સુંદરતા ઉપર હોય, અને ખરી હૃદયની લાગણી પર ન હોય તો તે પ્રેમ ઝાઝો વખત ટકી શકે નહિ. કવિ વર્ડઝવર્થ યથાર્થ રીતે લખે છે કે,—

His hope is treacherous only whose love
dies

With beauty which is varying every hour.
But in chaste hearts uninfluenced by the
power

Of outward change there blooms a death-
less flower,

That breathes on earth the air of paradise.

ફરેક કલાકે બદલાતી બાહ્ય સુંદરતા આપે જેનો પ્રેમ નાશ પામે છે, તે મનુષ્યની આસાઓ બહાર નિષ્ક્રમ જવાની છે. પણ બહારના ફેરફારો છતાં જેને અસર થતી નથી, તેવા પવિત્ર હૃદયમાં પ્રેમનું અમર પુષ્પ ઉગે છે. અને તે પૃથ્વી પર ઉગવા છતાં સ્વર્ગની હવા લે છે.

શરીરના ફેરફાર થાય, શરીરની સુંદરતા સમય જતાં નાશ પામે. પણ જેનો પ્રેમ હૃદયનો છે, તે તો એક સરખા પ્રેમથી સામી વ્યક્તિને આહ્લે છે. અને આ રથને એક ઉપયોગી બાબત જણાવવાની રજા લઉં છું કે પ્રેમાળ હૃદયના મનુષ્યો હમેશ જીવન રહે છે. તેમનાં શરીરો વય વધતાં બેડોળ બને પણ તેમના મુખ પર અને ખાસ કરીને તેમના આંખોમાં પ્રેમનો ગુલાબી રંગ છવાયેલો માલુમ પડે છે.

પ્રેમ જાતે સુંદર હોવાથી પ્રેમી મનુષ્યના હૃદયની કાન્તિ બદલાવા લાગે છે, અને તે સુંદર લાગવા માંડે છે. કાઠને નહિ તો તેને આહ-નાર વ્યક્તિને તો તેનું મુખ સુંદર ભાસ્યા વિના રહેતું નથી. કારણ કે તે પ્રેમની ચક્ષુથી જુએ છે, અને તેથી તેને તેનું પ્રેમપાત્ર જરૂર સુંદર લાગે છે અને લાગવુંજ નોંધ્યે.

સ્ત્રીઓની મહત્તા સમજવામાં નથી આવી, તેથી જ મોટે ભાગે આદર્શ લક્ષ્મીનો અભાવ નજરે પડે છે. સનાતન ધર્મ દીપિકામાં હુંસયોગી અને નારાયણ ઋષિ વચ્ચેનો સંવાદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. નારાયણ ઋષિ કલિયુગને પવિત્ર ગણે છે, ત્યારે હુંસયોગી તેનું કારણ પૂછે છે, તેનો જવાબ આપતાં નારાયણ ઋષિ જણાવે છે કે—

કલો યુગે સ્ત્રિયઃ સર્વવિદ્યાવિચક્ષણાઃ ।
 યુગાન્તરોક્તાહર્ષમામયિષ્યન્તિ ધર્મતઃ ॥
 બ્રાહ્મણો હિ મતિ પુન્સાં પરીક્ષ્ય ચક્રુઃ સ્વતઃ ।
 તુલ્યશીલવયોષ્ઠાં તુલ્યાભિજનલક્ષણમ્ ॥

પતિ મૃહ્ણન્તિ વિધિના હંસયોગિનઃ કલૌ યુગે ।

નાત્રદોષસ્ત્વયા વૃષ્ણસ્તતઃ સાધુઃ કલિર્મવેત્ ॥

કલિયુગમાં સ્ત્રીઓ સર્વ વિધાઓમાં નિપુણ થશે. તેઓ વિવિધ રીતે પુરૂષનો જીવનક્રમ તપાસશે, અને પોતાને વાસ્તે વિધિ પ્રમાણે વય, દેવ, જન્મ અને ચારિત્રમાં પોતાને અનુરૂપ પતિ મોટે ભાગે પસંદ કરશે. તેઓ બીજા યુગોમાં જે નિયમો ચાલતા હતા, તેનું કુદંત અનુકરણ કરશે. હે હંસયોગી! તારે આમાં દોષ જોવો નહિ, તે મોટેજ કલિયુગ પવિત્ર છે.

સ્ત્રીઓ તો પતિમાં દેવયુદ્ધિ રાખતી આવી છે. પણ ન્યારે પુરૂષે પોતાની પત્નીમાં દેવીની ભાવના રાખતા થશે, અને ભવિષ્યના બાળકના માતાને સન્માન આપતા થશે, ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાંઈ અપૂર્વ નવીનતા આવશે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ કાંટાની પથારી નહિ પણ ગુલાબનું બિછાનું થશે.

રા. હરજીવનદાસ લખે છે કે:—

લગ્ન એ પવિત્ર દીક્ષા છે. અને ભાવી પ્રજા માટે, ભાવી દેશ માટે અને આખા જગત માટે પોતાના યુગ્મ જીવનનો હોમ કરવા માટે છે. માતા પિતા થવું એ મોજ માણવા માટે નથી, પણ તે તો વિશ્વનું ઝાણ ચુકવવા માટે અને બ્રહ્માંડ માટે યજ્ઞ કરવા સાર છે.

શ્રીયુત. સી. જનરાજદાસ લખે છે કે:—

દંપતીના સંબંધનો વિચાર કરતાં, તેઓ જીવનના તમામ હક અને તેની જવાબદારીઓમાં સમાન કક્ષામાં છે. તેમના યુગ જેવા લાંબા જીવનમાં તેઓ આ પ્રથમ જ વાર મળતાં નથી. તેઓ અગાઉ ધણીવાર મળેલાં હોય છે. તેઓ બીજા પણ કેટલાક જીવો સાથે કર્મથી જોડાયેલા છે, અને તે જીવો તેમને ત્યાં બાળક તરીકે આવે છે. અરસપરસ અને ઘરના અન્ય સભ્યો વચ્ચેના આવા કર્મોથી જ બે જીવાત્માઓ પતિ પત્ની તરીકે સંલગ્ન થાય છે.

ઘણીવાર તો આ કર્મને અંગે પ્રેમ અને દયા વિકસે છે; ત્યારે આપણે તેને એક આદર્શ લક્ષ્ય કહીએ છીએ...અન્યના આત્માની અંતરે પોતાના આત્માની શોધ માટે આ સંબંધ જેવી મહાન તકો અન્ય કોઈ સંબંધ પુરા પાડી શકતો નથી. કર્મે આપેલી આ તકોનો ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રી યા પુરુષની આધ્યાત્મિકતા વધે છે, તેઓ પ્રભુતાની તથા મનુષ્ય જાતિના મહાન આત્માની શોધની સમીપ આવતા જાય છે. જે એ આત્માઓ આ પ્રમાણે આદર્શ લક્ષ્યથી જોડાય, તે બન્નેને ધન્ય છે.

લી. તાંડે હિત દમ્બક

તારી રનેહાધીન સખા,

“હીરાના” પ્રણામ.

પત્ર ૧૮ મો.

રોવા કુટવાના ચાલ વિષે એક સંવાદ.

ચંપા—કેમ જનસુદ જાહેન આમ પડ્યા છો ?

જનસુદ—હું છેલ્લા એક માસથી ખીમાર છું અને હવે તો મારા દિવસ ગણતરી છે.

ચંપા—એ શું બોલ્યા જાહેન ! પ્રભુ સૌ સારું કરશે. આમ છેક શું નિરાશ થઈ જાઓ છો ? દવા કરો. કાલ સવારે સારું થશે.

જનસુદ—એ આશાની વાત જવા દો. ડોક્ટરોએ સર્વ હાથ ખંખેર્યા છે. હૃદયમાં સખ્ત રોગ થઈ ગયો છે. હવે તો જોડલા દિવસ આદુનિ-ચામા જીવવાનું લખ્યું હશે. તેટલા દિવસ પુરા કરીએ છીએ; બાકી આશા જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

ચંપા—જનસુદ જાહેન ! આ તમારા શબ્દો સાંભળી મને ધાણું લાગી આવે છે; ચાર માસ ઉપર હું જ્યારે મુંબાઈ જતી હતી, અને તમને મળવા આવી, ત્યારે તો તમે સાગ્ગં સારાં હતાં. અને એકાએક આવી સ્થિતિ કેમ થઈ ગઈ ?

જનસુદ—જાહેન ! શું કહું ? તમે ગયા પછી એક માસે મારી ચૈદ વર્ષની પુત્રી સુવારોગથી માંદી પડી. તેના સાસરીઆએ પીએર ધકેલી મૂકી. સર્વ કોઈ સ્વાર્થના સગાં છે. સાસુએ માંદી વહુને પીએર કાઢી મૂકી, પણ મારાથી કાંઈ તેમ થાય ! માની તો ફરજ છે કે તેણે પોતાના ફરજનોતું પાલન કરવું. મારાં વીતક શું કહું ? મણિનું દુઃખ દિન પ્રતિ-દિન વધતું ગયું. તેનું શરીર ગળતું ગયું. ઘણા ઉપચારો કર્યા, પણ વળતું પાણી ન થયું તે નજ થયું. છેવટના પંદર દિવસ તો રાત દિવસ પાતળા ઝાડા થવા લાગ્યા. જાહેન ! દિવસે તો કોઈ મદદગાર મળે, પણ રાત્રે તો

મારે ઉજ્જગરા કરવા પડતા. ઘડી ઘડી મારે ઉઠવું પડે, આ રીતે પંદર દિવસના ઉજ્જગરા થયા. પરિણામ એ આવ્યું કે મારા શરીરમાં પણ ઝીણો તાવ પેદા થયો. પણ તે ન ગણકારતાં છેવટ સુધી મારા પુત્રીવત્સલ હૃદયે તેની ખરદાસ કરી. પણ પ્રભુને ગમ્યું તે ખરું, બિચારી મણી ચૈદ વર્ષની નાની વયમાં મરણને શરણ થઈ !

ચંપા—હવે તે વાત સંભારીને શા સાફ દુઃખી થાઓ છો ! ખાર વર્ષની નાની વયે છોકરીઓને પરણાવીએ, તે તેર ચૈદ વર્ષની વયે ગર્ભ ધારણ કરી માતા બને, એવી સ્થિતિ શું કુદરત છરવી શકે ? કુદરત વિરહ કરેલા પાપની સજા કુદરત લીધા વિના છોડતી નથી. કદાચ નાની વયમાં માતા થનાર સ્ત્રી જીવતી રહે, તોપણ તે હંમેશને માટે નિર્બંધ અને સત્ત્વવિનાની બની જાય છે, એ કોણ નથી જાણતું ? બહેન ! હું તેમાં તમારો દોષ કાઢતી નથી. પણ આપણે બધા રહીના ગુલામ છીએ, નાની વયમાં મારાં તથા તમારાં લગ્ન થએલાં તેથી આપણી શારીરિક સ્થિતિ કેવી થઈ છે, તે તમે કે હું ક્યાં નથી જાણતાં ? છતાં તે જ રાક્ષસી રહીને વશ થઈ તમે તમારી ખાર વર્ષની સુક્રોમળ બાળકોને લગ્નના જેતરામાં નાખી ! તે ચૈદમે વર્ષે સગર્ભા બની. તેણે મુવેલી પુત્રોને જન્મ આપ્યો; તેને સુવારોગ લાગુ પડવાથી અકાળે કાળના મુખમાં પડી !

જનસુદ—ચંપાબહેન ! તમે મારાં વીતક પુરાં સાંભળી લ્યો. હું હવે પાંચ સાત દિન આ પૃથ્વીની મહેમાન છું. આપણા હિંદુ લોકની રહીના પાપે મારી પુત્રીનો જીવ લીધો અને મારા મરણનું કારણ પણ તે અત્યંત દુષ્ટ રહી છે. મારી પુત્રી મણિ મરણ પામી. માતા તરીકે મને શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી મને રડવું તો આવતું, પણ આ છાતી કુટવાના કુચાલે મારું સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યું. જ્યારથી મણિનું મરણ થયું, ત્યારથી કુટવાની ક્રિયા શરૂ થઈ. હું તો મા હરી, મારે તો મોખરે ઉભી રહી મારો પાઠ બજવવો પડ્યો. કુટનારીઓ તો નવી નવી આવે, પણ તેનો જવાબ વાળનારી તો હું એકલીજ હતી. નાત જાતની બાધો તો કુટવા આવે, પણ અમારે રહ્યું બહોળું સગું,

એટલે જુદા જુદા ગામથી પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનાં ટોળાં મારે ત્યાં આવવા લાગ્યાં. ખરેખર લોકનો આચાર બતાવવા જ દેખો આવતા હતા. તેમને મારે માટે કાંઈ આશ્વાસનના શબ્દો ન હતા, તેમજ મારી મરણ પામેલી પુત્રીને વારતે તેમને દીલસોજી નહતી. ફક્ત રૂઢીના બંધનથી બંધાયેલા તેઓ આવતા હતા. પણ તે કુટનારાઓની સામે મારે છાજ્યાં લેવાં પડતાં હતાં. આમ કુટી કુટીને મારી છાતી લાલચોળ થઈ ગઈ. છાતીમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું. મને લોહીના બળખા પડવા લાગ્યા. અને છેવટે મને હૃદયરોગ લાગુ પડ્યો; અને તે રોગથી હમણાં હું રીપાઈ છું. બહેન ! શું કહું મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારે સપ્ત કુટવું પડતું. જો નહિ કુટું તો લોકો મારી નિંદા કરશે, - મારી બદ્ધમોહ કરશે, એ લોક લજ્જાના ભયથી મેં મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ મારી શક્તિ ઓળંગીને કૂટ્યું. તેનું આ કેવું દુઃખદ પરિણામ આવ્યું છે, તેનો કોણ વિચાર કરે છે ? બહેન ! કોઈ કોઈ જૈરીઓ તો કુટતે કુટતે કહેશે કે કેમ કૂટતા નથી ? માણસ મરી ગયું છે કે લાકડું ભાગ્યું છે ? આવી દુઃખદ સ્થિતિ આપણી થઈ છે. બહેન ! હું તો હવે આ હૃદય રોગથી એ ચાર દિવસમાં મરણ પામીશ. પણ મારી પાસે પુષ્કળ પૈસો છે. તેનું મેં વીલ બનાવ્યું છે. તેમાં મેં એજ બાબત જણાવી છે કે મારી પુત્રી આપણી ખોટી રૂઢીના પ્રભાવે બાળવયમાં લગ્ન કરી નાની વયમાં માતા થઈ મરણ પામી, અને હું પણ રોવા કુટવાના ભયંકર ચાલને લીધે મરણને શરણ થાઉં છું. પણ મારા ધનમાંથી પૈસા ખર્ચી આપણા દેશના દરેકે દરેક વર્તમાનપત્રમાં, સાપ્તાહિકમાં, પાક્ષિકમાં, માસિકમાં, દ્વિમાસિકમાં, ત્રિમાસિકમાં, નીચેનો ફકરો છપાવજો, અને તેનો બહોળો હાથે ફેલાવો થાય તેવી રીતે છૂટા છપાવીને પણ બહેનચાવજો. એજ મારા પૈસાનો સદવ્યય છે. એજ મારી અંતિમ ઇચ્છા છે. માફ તો જો થવાનું હતું તે થયું, પણ મારી બહેનો જો કોઈ પણ અંશે આ છાતી કૂટવાની બળામાંથી મુક્ત થાય તો તેઓ તમને અત્યંત આશીર્વાદ આપશે, હવે તે છપાવવા યોગ્ય ફકરો નીચે પ્રમાણે છે. “ સ્વજન-

નના મરણથી કોઈને પણ શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તે શોક રડવાથી પ્રકટ થાય છે, પણ તે નિમિત્તે છાતી કુટવાનો જે રિવાજ આપણામાં ધુસી ગયો છે, તે અન્યાયી છે, ધાતકી છે, સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તીનો નાશ કરનારો છે. તે કેવળ લોકાચાર છે. લોકોનો બાહ્ય આચાર છે, ઢોંગ છે. હૃદયની ખરી લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું એ સાધન નથી. સ્ત્રીઓને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અને શક્તિ ઉપરાંત કુટવું પડે છે. આથી મરણ પામેલા કે જીવતા કોઈને પણ લાભ નથી. જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી આ છાતી કુટવાની ગેરવાજબી રહીને તિલાંજલિ આપો, અને તમારી માતાઓ, પુત્રીઓ તથા બહેનોના આશીર્વાદ મેળવો. આ ખોટી રહીના ત્રાસથી કેટલીક બહેનોને ક્ષય રોગ લાગુ પડે છે, અને કેટલીકને હૃદય રોગ થાય છે. માટે બધુઓ તથા બહેનો ! આજથી તે દુર રિવાજને દેશવટો ઘા. પ્રભુ સર્વને આ કામમાં સન્મતિ આપે.”

લે. સમાજ હિતચિંતક.

બહેન ચંચળ.

પત્ર ૧૯ મો.

એક વિધવા જહેનને.

ગુણાનુરાગી પ્રિય સખી મુક્તા !

છે વૈધવ્યે વધુ વિમળતા, જહેન ! શૃંગારથી કેં;

છે ભક્તિમાં વધુ વિમળતા, જહેન ! સૌભાગ્યથી કેં—કલાપિ.

તારો પત્ર મળ્યો. વાંચી મને અનેક વિચારો ઉદ્ભવ્યા. તારી યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલ સર્વને દુઃખજનક વૈધવ્ય દશામાં પહોંતું જે નિર્મળ-પવિત્ર જીવન ગાળી રહી છું, તે જાણી એક તારી સાચી જહેન તરીકે મારા હૃદયમાં અત્યંત આનંદ સ્વાભાવિક રીતે સ્પુરી નીકળે છે.

તે છતાં તારા પત્રનો પાછળનો ભાગ વાંચતાં મને દુઃખ અને દયાની લાગણી એક સાથે થઈ આવી. દુઃખ એટલા માટે કે તારા પવિત્ર જીવન પર લોકોએ નિષ્કારણ આક્ષેપ મૂકી તને દુઃખી કરી; પણ જ્યારે તે લોકોનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મનમાં દયા ઉપજે છે, કે તેઓ તારા ઉપર ખોટા આક્ષેપ મૂકી તને કેટલું દુઃખ કરે છે ? તારી મહત્વાકાંક્ષાને કેટલી તોડી પાડે છે ? તેની તે બિચારાઓને ખબર નથી. તેઓ તો પરદોષ દષ્ટિવાળા જ છે, અને જરા પણ કારણ મળ્યું તો બીજાનો દોષ જગમાં જાહેર કરવા તૈયારજ હોય છે. જે તારું જીવન શુદ્ધ છે તો પછી જગતના ખોટા આક્ષેપોથી ડરવાનું શું ? જે તારો અંતરાત્મા તારાં કાર્યોથી પ્રસન્ન છે, તો તારે તેમના બ્રમાત્મક વિચારોથી ગભરાવાનું કે દુઃખી થવાનું કારણ શું ? સાગર પોતાના એક કાવ્યમાં લખે છે કે,—

છો અહ્લાંડ સહ તજે, ન પરવા રાખી ન વા રાખવી;

પોતાના ઉર દંસનીજ, પરવા પુરેપુરી રાખવી.

ખહેન ! આખું જગત આપણો ત્યાગ કરે, દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષો આપણી નિંદા કરે, અને આપણા મિત્રો પણ સર્વની સાથે આપણી અવગણના કરે, પણ જ્યાં સુધી આપણું વર્તન શુદ્ધ છે, આપણો દરેક કાર્ય કરવાનો હેતુ નિર્ભળ છે, આપણો અંતરાત્મા આપણા કાર્યોથી પ્રસન્ન છે, ત્યાં સુધી સદા સર્વદા આનંદમાં રહેવું અને લોકોના ખોટા અભિપ્રાયની આપણને ખીલકુલજ અસર થઈ નથી, એવી રીતે રહેવું, ખોલવું અને ચાલવું.

પ્રિય આત્મ ભગિની ! તારો વિચાર કરતાં મારા મનમાં એક ખીન્ને ભાવ એ સ્ફુરે છે કે તું તને મળેલા સુખનાં સાધનોનો વિચાર કરી તેનો સદુપયોગ કરવાને બદલે કેવળ તારા દુઃખનું ચિંતન કરી તારા દુઃખમાં ઝોર ઉમેરો કરે છે. ખહેન ! તારું દુઃખ અસહ્ય છે, એ હું જાણું છું, કારણ કે તારા જેવી અનેક મારી સખીઓના સમાગમમાં હું આવી છું. તેથી જો કે જાતે તે દુઃખ અનુભવ્યું નથી, છતાં તેનો ખ્યાલ તો મારી કલ્પના શક્તિ વડે સારી રીતે બાંધી શકું છું, પણ તે છતાં એટલું તો કહેવાની રજા લઉં છું કે આ જગતમાં કોઈ પણ દુઃખ કે સુખ સ્થાયી નથી. પ્રિય ખહેન ! આપણો આત્મા અનાદિ કાળનો છે અને તેનો કોઈ દિવસ નાશ નથી, તે અમર છે. અનંત કાળની જીંદગીમાં આ જીંદગી એક દિવસ માત્ર છે, તો પછી એક દિવસ અનુકૂળ સંયોગો આવ્યા કે પ્રતિકૂળ સંયોગો આવ્યા તો શું થયું ? સુખ જેટલું આપણા વિક્રસને મદદગાર છે, તેટલું શું દુઃખ નથી ? મને તો એમ લાગે છે કે સુખ કરતાં પણ દુઃખમાં-બહારના પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં-વિશેષ શીખવાનું મળે છે. દુઃખમાં આપણા આત્માની અનેક છુપી રહેલી શક્તિઓ પ્રકટી નીકળે છે. જો મનુષ્યને કેવળ દુઃખ જ હોય તો તે માટીના ઢેપાની માફક કચરાઈ જાય, તેના ચુરેચુરા થઈ જાય, અને તે ખીલકુલ આગળ વધી શકે નહિ. પણ કુદરત એટલી ધાતકી નથી. આ વિશ્વની વ્યવસ્થા અનંત જ્ઞાનમય અને અનંત દયામય શક્તિના હાથમાં છે; માટે સર્વ બનાવો આપણા કલ્યાણ માટે

જ બને છે, આપણે આપણી અજ્ઞાન દશામાં-આપણી અર્ધદૃઘ દશામાં તે દુઃખમાંથી મળનારૂં ફળ કદી ના પણ સમજી શકીએ, છતાં આપણે જો આપણા ભૂતકાળના દુઃખદ પ્રસંગોનો વિચાર કરીશું તો આપણને જાણાયા વગર રહેશે નહિ કે દરેક દુઃખદ પ્રસંગથી આપણને કાંઈ ને કાંઈ બોધ મળ્યો છે; તો આ દુઃખદ પ્રસંગ પણ આપણા કલ્યાણ માટે જ છે એમ ક્યાં ન કહી શકાય ? દુઃખો એ પ્રભુના કૃપા આશીર્વાદો છે. કુન્તા માતાએ શ્રી કૃષ્ણ પાસે માગી લીધું હતું કે, “ હે પ્રભો ! અમારા પર શાશ્વત દુઃખ નાખ્યા કરો કે જેથી તમારા દર્શન વારંવાર થાય; ” અર્થાત્ સુખ કરતાં દુઃખ વખતે પ્રભુનું સ્મરણ-આત્મ કલ્યાણનું ચિંતન વિશેષ થાય છે.

હે પ્રિય ભગિની ! મેં આગળ જણાવ્યું કે મનુષ્ય કેવળ દુઃખનો જ વિચાર કરી વિશેષ દુઃખી થાય છે. પણ જો સુખનો વિચાર કરે તો તેની પાસે સુખનાં અનેક સાધનો પડ્યાં છે, તેનો તેને ખ્યાલ આવ્યા વિના રહે નહિ. જ્ઞેન ! સામાન્ય સુખનાં સાધનોનો અભાવ વિચાર નહિ કરતાં તને ક્યાં સુખનાં સાધનો છે, તેનો તું જ ખ્યાલ કર, અને તેના પર વિચાર કરે તો આપણી બીજી જ્ઞેનો કરતાં તારી સ્થિતિ કેટલી સારી છે, તેનો તરત કરે તો જ તને વિચાર આવશે.

જ્ઞેન તારૂં શરીર એકંદર નિરોગી લાગે છે. તને જ્ઞાન પ્રત્યે રુચિ છે. તું બીજી વિધવા જ્ઞેનોની માફક આજીવિકા માટે દુઃખી નથી, અથવા તારે બીજા પર આધાર રાખવો પડતો નથી. તને હવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો વિશેષ સમય મળ્યો, એમ ધારી આનંદમાં રહેતાં શીખ. તને લોક-સેવા દ્વારા આત્મ કલ્યાણ કરવાનો માર્ગ જડ્યો, તે શું બોધું સુખનું સાધન છે ! એક વિદ્વાને લખ્યું છે કે:—

“ સેવા ! સેવા ! અવનિ તલમાં ધર્મ બીજો ન જાણું,

“ સેવા સેવા રટણ કરીને કાર્યમાં તેજ આણું. ”

માટે જો તને સેવા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હોય તો પ્રભુની કૃપા માનજો. તું વિશેષ અભ્યાસ કરી શકે એવું તારૂં વય છે. આપણા લોકમાં

એક વિચાર એ પેસી ગયો છે કે વિધવા બે વર્ષ વધારે જીવી કે ઓછી જીવી એ બધું સમાન છે, આ મોટી ભૂલ છે, શું જગતમાં પુરુષોને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આગળ વધવાનું છે? શું સ્ત્રીઓ તે રોવા કુટવાને અને દુઃખમય જીવન ગાળી ઝુરી ઝુરીને મરવા માટે સરખાયેલી છે? બહેન! રૂઢીનું બંધન જખરું છે, અને તેની ધુંસરી નીચે મોટા મોટા કહેવાતા પુરુષો પણ દબાઈ જાય છે; પણ તેથી તું ગભરાતી ના. સમય ફરવા લાગ્યો છે. જેટલા અત્યાર સુધી રીખાયા છે, કચરાયા છે, પગ તળે દબાયા છે, તે સર્વનો-સ્ત્રીઓનો, અલંબ વર્ગનો મજુરોનો, બાળકોનો-ઉદ્ધાર થવાનો પ્રસંગ કુદરતે લાવી મૂક્યો છે. માટે થોડો સમય ધીર જ ધરી તારા અંતરાત્માને પ્રબળ બનાવ. બહેન! કવિ કેલાપિની આ લીંટીઓ સ્મરણમાં રાખજે કે:—

જખમથી જે ડરી રહેતા, વગર જખમે જખમ રહેતા,
અમે તો ખાઈને જખમો, ખુખી ત્યાં માનનારાઓ.

માટે હિમ્મતથી, સત્યનિષ્ઠાથી, પ્રભુને હૃદયમાં રાખી તે ઉપાડેલું લોકસેવાનું કામ આગળ ચલાવ, અને જરૂર કુદરત તારી બહારે ધારે. તારી ગયેલી કીર્તિ તને પ્રાપ્ત થશે, અને તારું જીવન અનેકને શુભ માર્ગ-દોશનક થશે, એવી શુભ ભાવના સાથે હાલ તો વિરમું છું.

લી. તારી સમસુખદુઃખી

“દયા” બહેનની

સપ્રેમ શુભાશિસ.

પત્ર ૨૦ મો.

સ્ત્રીઓનું સદ્વર્તન.

સત્યજ્ઞાસુ સુશીલ સુનંદા બહેન !

તારો પત્ર મળ્યો. તું યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં છે. થોડા સમયમાં લગ્ન કરી તું પતિગૃહે જઈશ. આ સમય એવો છે કે જે સમયે દરેક જીવમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ, ઉમદા અભિલાષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષા જન્મે છે, તેમ તને પણ આત્મારે અનેક વિચારો સ્પૃશે છે. જેના પરિણામે સ્ત્રીઓનું સદ્વર્તન શેમાં સમાય છે, તે તું મારી પાસેથી જાણવા માગે છે. આ તારી જ્ઞાસુવૃત્તિ ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. મારો પ્રત્યુત્તર તને જરા લાંબો લાગશે. પણ તે તારા હિતનો છે. મારે ઉતાવળ કર્યા વિના શાંત ચિત્તે તે વાંચજો, અને તેમાંની દરેક સૂચનાને તારા જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્નશીલ બનજો.

પ્રિય બહેન !

પ્રથમ સદ્વર્તન શું તે તારે જાણવું જોઈએ. સત્ એટલે સારો, અને વર્તન એટલે આચાર. ટુંકમાં સારો આચાર તે સદ્વર્તન. કયા કયા ગુણોનો સદ્વર્તનમાં સમાવેશ થાય છે, તેનો વિચાર કરીએ, તે પૂર્વે સદ્વર્તન કેને કહેવું, તેનો પુરે પુરો ખ્યાલ આવવાની જરૂર છે. જે આચારવિચારની લોકો પ્રશંસા કરે, જે જનસમાજમાં નિંદાપાત્ર ન હોય. જે પરને તેમજ પોતાને ઉભયને હિતકારક હોય, તેવા આચારને સદ્વર્તન કહેવામાં આવે છે. ધન કરતાં પણ સદ્વર્તન ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. કેવળ ધન કરતાં નહિ પણ વિદ્યા કરતાં પણ સદ્વર્તન ઘણું ઉત્તમ છે; કારણ કે મનુષ્ય વિદ્વાન હોય, છતાં તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કુલક્ષણ હોય, તો તેવો મનુષ્ય વિદ્યાના પવિત્ર

નામને કલંકિત કરે છે, અને પોતાના ભણતરને એવ લગાડે છે. નીતિ વગરની વિદ્યા કદાપિ શોભતી નથી. હંમેશા ગુણજ પૂજવા લાયક છે. પુરુષ કે સ્ત્રી, શુદ્ધ કે બાળક ગમે તે હોય, પણ તેના ગુણજ પૂજ્ય છે. સુશીલ સ્ત્રીઓ સસરાના તેમજ પિયરના બંને પક્ષને પોતાના ગુણ ગુણોથી ઉજ્જવલ બનાવે છે; પણ જો સ્ત્રી વર્ગમાં એકાદ પણ અવ-ગુણ હોય તો તે અવગુણને લીધે બંને પક્ષને કલંક લાગે છે, માટે સારો આચાર એજ સ્ત્રીઓનો પરમ શણગાર છે. એજ ઉત્તમ આભૂષણ છે.

સ્ત્રીઓએ જે સદગુણો ખીલવવાની જરૂર છે, જે સદગુણો દ્વારા સ્ત્રીઓ ગૃહસંસ્માર સારી રીતે ચલાવી ઉભય કુળને પ્રકાશિત કરી, સુશીલ ભાર્યાના નામને યોગ્ય થાય તેવા કયા સદગુણો છે, તેનો આપણે હવે વિચાર કરીશું.

પ્રિય બહેન ! શીયળ-શીલ-એ સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ છે. જેમ નાક વગરનું મુખ અપ્રિય લાગે છે, તેમ શીળ વગરની સ્ત્રી સર્વત્ર અપ્રિય થઈ પડે છે. તે જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં નિંદાપાત્ર બને છે, અને તેવી સ્ત્રી જો ભણેલી હોય તો પોતાના ભણતર પર ધૂળ ફેરવે છે.

આ તો એક સાધારણ નિયમ છે કે દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં તે સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે તે વિચાર પ્રખળ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય તેને દાખી શકતો નથી અને તે પ્રમાણે વર્તવાને દોરાય છે. માટે શીયળને શુદ્ધ સાચવવાને સ્ત્રીઓએ પતિ સિવાયના અન્ય મનુષ્યની સ્વપ્ને પણ અભિલાષા રાખવી નહિ. પોતાને મળેલો પતિ દેવ સમાન ગણવો. શુદ્ધ વિચારો શુદ્ધ આચારોને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે નિરંતર મનમાં સારા વિચારો જ રાખવા અને ખરાબ વિચારોને મનમાં જરા પણ સ્થાન આપવું નહિ. શીળ સાચવવાને ખરાબ સ્ત્રીઓની સોખત કરવી નહિ; કારણ કે દુર્ગુણ તે એવી રોગના જેવો છે, અને તેનો એપ બીજાને લાગતાં વાર લાગતી નથી. માટે દુષ્ટ સ્ત્રીઓની સોખતનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. વળી જેમાં નીતિનાં બોધદાયક દૃષ્ટાંતો લખેલાં

હોય તેવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પ્રસંગ રાખવો. આથી નવ-
રાશની વેળામાં મન બીજે ભટકતું અટકશે, અને નીતિની છાપ મગજ
પર પડી શુદ્ધચારનું કારણ થશે. પોતાનું શીળ સાચવવાને સતીઓએ
કેવાં કેવાં સંકટો અનુભવ્યાં હતાં, મરણ પર્યંતનાં દુઃખ સહ્યાં હતાં, તેમ
જ અણીના પ્રસંગે કેવી રીતે અણુધારી મદદ મળી હતી, અને તેમનાં
નામ કેવી રીતે ઇતિહાસોનાં પાનામાં સુવર્ણ અક્ષરે કોતરવા લાયક બન્યાં
એ સર્વનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે શીળનું માહાત્મ્ય કેટલું બધું છે,
તેનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. શીલના પ્રભાવથી જ સીતાનું
કલંક દૂર થયું હતું, ચારણીવડે કુવામાંથી સુભદ્રા સતીએ જળ કાઢ્યું હતું,
અને દ્રૌપદીને કૌરવોની સભામાં ૧૦૮ ચિર મળ્યાં હતાં ! શીળનો પ્રભાવ
કેટલો છે, તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ લાવવાને સતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો વાંચ-
વાની જરૂર છે, પણ તેનો કાંઈક ખ્યાલ ભતૂંહરિએ પોતાની નીતિ-
શતકમાં આપ્યો છે. તે લખે છે કે:—

बहिस्तस्य जलायते जलनिधिः कल्यायते तत्क्षणा—।

म्मेरुः स्वल्पशीलायते मृगपतिः सद्यः कुरंगायते ॥

व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते ।

यस्यांगेऽखिललोकवह्नभतमं शीलं समुन्मीलति ॥

જેના શરીરમાં અખિલ દુનિયાને પ્રિય એવું શીળ વ્યાપી રહેલું
છે, તેની આગળ અગ્નિ જળ સમાન થઈ જાય છે, સમુદ્ર ખાઓનીયા
જેવો થાય છે, મેરૂપર્વત એક નાના પથ્થરો સમાન થાય છે, સિંહ તરત
જ હરણુ રૂપ થાય છે, સર્પ પુષ્પની માળા જેવો બને છે, અને ઝેર
અમૃત બને છે.

પ્રિય બહેન ! સ્ત્રીઓના સદાચારમાં બીજો ઉત્તમ ગુણ મારા
મત પ્રમાણે પતિ સેવા છે. પતિસેવા એ સ્ત્રીનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે.
તે ધર્મમાં જે સ્ત્રીઓ ચૂકે છે, તેઓ આ લોકમાં અપયશને પાત્ર થાય
છે. પતિ એ દેવ સમાન છે, તો તેની સેવા કરવી એટલે જે રીતે તેમનું

મન હર્ષ-આનંદમાં રહે તેવાં કાર્ય કરવાં, તેવી રીતે બોલવું, ચાલવું તે જ પતિ સેવા ધર્મ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ યથાર્થ રીતે તે ધર્મ પાળતી નથી. તેઓ ઘરેણાં ગાંઠા વાસ્તે લુગડાં લત્તાં નિમિત્તે પતિને સંતાપે છે. પતિની શક્તિ ઉપરાંતનું તે કાર્ય હોય, તોપણ બીજા કોઈ પડોશી અથવા સગાં-માંના પૈસાદાર સ્ત્રીનાં ઘરેણાં જોઈ તેવાં પોતાને કરાવી આપવાને કહેછે, અને જો પતિ ના પાડે તો હરેક રીતે તેને દુઃખ દે છે; અને આ પ્રમાણે પતિના મનને આનંદમાં રાખવાને બદલે શોકમય બનાવે છે. પણ સુભાગ્યે વિધાનો ફેલાવો થતો જાય છે. તમારા જેવી બહેનો કેળવણી લેતી થઈ છે, અને તેથી આશા રખાય છે કે ભણેલી બહેનો અભણ સ્ત્રીઓની માફક પતિને પગવશે નહિ, પણ જેથી પતિ સુખી રહે તેવી રીતે વર્તશે, અને કરકસરથી વર્તી સ્ત્રી પતિની આવકના પ્રમાણમાં ગૃહસંસારને સારી રીતે નીભાવશે.

પ્રિય સખી ! સ્ત્રીઓમાં એક સામાન્ય અવગુણ મોટેભાગે જોવામાં આવે છે; અને તે જીદું બોલવાની ટેવ છે. મીઠું મરચું ભભરાવી વાત કહેવી એ તો એક સામાન્ય ટેવ ૩૫ ઘણી સ્ત્રીઓને થઈ ગયેલું છે, પણ તે ટેવ ઘણી જ હાનિકારક છે; કારણ કે જીદું બોલવાથી ધારે કે તે સમયે થોડો ઘણો લાભ થાય, પણ છેવટે જ્યારે જીદું પકડાય છે, ત્યારે તે અસત્ય બોલનાર પરથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે, અને પછીથી તેની ખરી વાત પણ કોઈ માનતું નથી. આ દુર્ગુણ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ ભાગે હોવાનું એક પ્રબળ કારણ એ છે કે તેમને બપોરનો સમય નવરાશનો મળે છે, તે સમય તેઓ વાતો કરવામાં, અથવા પારકાની નિંદા કરવામાં ગાળે છે; અને જ્યારે કોઈ નિંદા કરવા બેસે છે, ત્યારે પોતે કેટલી હદે જાય છે, અથવા ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું તેનું ભાન ભૂલી જાય છે. વળી તેજ પ્રમાણે પોતાની બહેનપણીઓને આનંદ આપવાને તેમ જ તેમની વચ્ચે પોતાની ચતુરાઈ બનાવવાને પોતે કોઈ પણ વાતમાં અર્ધા સાચી વાત સાથે ઘણો ભાગ જીદું ભેળવે છે, અને આ પ્રમાણે અસત્ય બોલવાની ટેવ પડે છે. માટે તે ટેવનો ત્યાગ કરવાને પારકાની નિંદા કરવાની

ટેવ મહી દેવી જોઈએ અને જે ખરી વાત હોય તે જ કહેવી. ખૂંદન ! તમે તો સુવિદ્યાનો લાભ મેળવ્યો છે, તો હું આશા રાખી શકું કે તમે તમારો સમય પરનિંદા કરવામાં અને તે સાથે અસલ્ય બોલવામાં નહિ ગાળતાં સારાં બોધવાળાં પુસ્તકો વાંચવામાં પસાર કરશો કે જોયી તમારા જીવનને અનેક પ્રકારનો લાભ થશે.

ખૂંદન ! લગ્ન પ્રસંગે—સ્વજનના લગ્નના માંગલિક પ્રસંગે ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ પતિ, સસરા, વડિલો, પિતા ભાઈ એ સર્વેના દેખતાં ફટાણું ગાય છે—મુખમાંથી અપશબ્દ કાઢે છે, તે ખરેખર નિંદવા લાયક રૂઢી છે. તે આપણા ઉચ્ચ કુલને એમ લગાડનારું છે. તેમાં જરા પણ લાભ નથી. અને અશુદ્ધ શબ્દો બોલી મુખને અપવિત્ર કરવા ઉપરાંત તેવા શબ્દોથી વિચારો પણ મલીન થાય છે. હું ધારું છું કે પ્રિય ખૂંદન ! તમે તો સર્વથા તેનાથી વિમુખ જ રહેશો અને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે, ત્યારે ત્યારે તેની સામે તમારો અવાજ ઉઠાવશો.

પ્રિય સખી ! દરેક કુટુંબમાં સાસુ અને વહુ વચ્ચે, દેરાણી અને જોડાણી વચ્ચે, નણંદ અને ભોજાઈ વચ્ચે, જ્યાં બે સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ ત્યાં કલાહ અને કંકાસ માલમ પડે છે. એવાં ઘર ભાગ્યે જ માલમ પડશે કે જ્યાં સલાહસપથી હળી મળીને ઘર સસાર ચાલતો હોય. અસહનના સમયમાં વીસ વીસ પચ્ચીસ પચ્ચીસ મનુષ્યો એક કુટુંબમાં ભેગા રહી શકતા હતા; અને ‘સંપ ત્યાં જાય’ એ કહેવત પ્રમાણે તેઓ વધારે સુખી પણ હતા. અજ્ઞાનને લીધે સ્ત્રીઓ નજીવી બાબતમાં લડી મરે છે. “સાસુએ મને ઇપકો આપ્યો, જોડાણીના છોકરાને સાઈ ઝભલું ક્યું, અને નણંદ બેસી રહી,” આવાં નજીવાં કારણોથી લડાઈ થાય છે. અને સ્ત્રીઓની ઇર્ષ્યા, અદેખાઈ અને અજ્ઞાનને લીધે પુરુષવર્ગમાં કુસંપ પેસે છે, અને કુટુંબોને ભિન્ન રહેવાની જરૂર પડે છે. ભેગા રહેવાથી કરકસરથી જે ખરચ નીભતું હતું, તેને બદલે બમણું ત્રમણું ખરચ થાય છે. આ કુસંપ અને કજીઆને દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે હળીમળીને રહેલું, જરા

કેદાર વૃત્તિ રાખવી, નજીવી બાબતોને અગત્ય ન આપવી, અને વાણી ઉપર સંયમ રાખવો. જ્ઞેન ! તમે સુશિક્ષિત છો, તો જો નરા સ્વાધ્યાગ કરશે તો જરૂર તમે કુટુંબના બધા મનુષ્યોની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકશો, અને તમે સુખી સુખી થશો.

પ્રિય જ્ઞેન ! તું ભવિષ્યમાં માતા થવાને સરન્ન થેલી છે, તો કુત્ર પુત્રીઓ પ્રત્યે તારું શું કર્તવ્ય છે, તેને ક્રાંતક ખ્યાલ આ પત્રમાં આપવો અનુચિત ગણાશે નહિ.

બાળકનાં મગજને કુમળા વૃક્ષની ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે બરાબર છે. કુમળા વૃક્ષને જેમ વાળીએ તેમ વળી શકે છે, પણ પાછળથી વાળવું મુશ્કેલ પડે છે. તે જ પ્રમાણે બાળકના મગજ ઉપર જે વિચારોની છાપ પાડીએ તે સ્થિર પડી શકે છે, અને તે બાબતોમાં પડેલી છાપ જીંદગી સુધી કાયમ રહે છે. આ વાત પર જો લક્ષ આપવામાં આવે તો જ્ઞેન ! તમારી કેટલી બધી જોખમદારી છે, તેના તમને ક્રાંતક ખ્યાલ આવી શકે. મનુષ્ય એ અનુકરણ કરનાર પ્રાણી છે, અને નાનપણથી જોવો આચાર આસપાસના મનુષ્યમાં દેખે તેવો આચાર તે અનુભવતાં પણ શીખે છે. બાળક બાલ્યાવસ્થામાં ધાગુંખંડે માની પાસે વિશેષ રહે છે, અને તેથી કરીને માતાના આચાર વિચારની છાપ મળતી રીતે બાળક પર પડે છે. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી પ્રિય સખી ! બાળકના દેખતાં તારે કોઈ પણ અપશબ્દ બોલવો નહિ, કે અયોગ્ય કાર્ય કરવું નહિ. જ્ઞેન ! માતા થવાનું માન છે, તેમ તેની જોખમદારી પણ છે. માટે બાળકો પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ બરાબર સચવાય તે રીતે વર્તવાનું તને કહેવામાં આવે, તો તું તે સારા અર્થમાંજ ગ્રહણ કરીશ, એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રિય મુનંદા !

આ સિવાય પણ સ્ત્રીઓના બીજા ધણા ધર્મો છે, પણ તે સર્વનું સવિસ્તર વર્ણન એક પત્રમાં શી રીતે કરી શકાય ? માટે હુંકાણમાં

એટલુંજ કહેવાનું કે જેથી પતિ રાજ રહે, દેરાણી ગેઠાણી નથુંદ તથા સાસુ સાથે હળીમળીને ચલાય, પિતૃ પક્ષ તથા શ્વશુર પક્ષ ઉભયનું સ્પર્શ દેખાય, પોતાના બાળકો સારી રીતે કેળવાય, તેમજ પારકાની નિંદા નહિ કરતાં પોતાનો સમય નીતિનાં સુબોધ આપનારાં પુસ્તકો વાંચવા કે ભરવા ગુંથવામાં પસાર થાય તેવું વર્તન રાખવું એજ સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ પ્રકારનું સદ્વર્તન છે. એવું સદ્વર્તનમય તાજું જીવન થાઓ, એવી શુભાશિસ હૃદયથી આપી વિરમું છું.

લ્લ. તાજું શ્રેય ઇચ્છતી,

તારી વડીલ જીહેન

સુભનગૌરીની શુભાશિસ.

